

ב. ספרות עברית חדשה

בשורת מאספים חדשים – מינשר בלתי ידוע לחידוש הוצאת המאסף, כתב-העת העברי הראשון, בתקס"ט: ראִייה חדשה של ההיסטוריה היהודית*

משה פלאי

המאסף, כתב-העת העברי הראשון וביטאונה של ההשכלה העברית בגרמניה, יצא בשבעה כרכים, לסירוגין, משנת תקמ"ד ועד תקנ"ז (1783-1797), עת חדל להופיע. כעבור שלוש-עשרה שנה חודשה הופעתו, בעריכת המשורר שלום הכהן, והוא יצא לאור במשך שלוש שנים נוספות (1809-1811). בראש הגיליון הראשון של המאסף המחודש נדפס מאמר פתיחה בכותרת 'דבר אל הקורא', ובו מסר העורך החדש פרטים על חידוש הוצאת כתב-העת ועל דרכו ותוכנו. המאמר פותח במילים: 'הַגֵּד הגדנו לך, קורא אהוב! בבשורה אשר שלחנו לפנינו, מה ראינו על ככה ומה הגיע אלינו, להוסיף ולחדש עוד מלאכת המאסף'.¹ שלום הכהן מודיע אפוא, כי הפיץ ברבים 'בשורה' – כינוי שגור בלשון המשכילים להודעה, או לפרוספקט, היוצאים לאור לפני הופעת כתב-העת. כך גם נהגו עורכי המאסף הראשון בשנת תקמ"ג (1783), כשפירסמו פרוספקט שכותרתו היתה נחל הבשור.² רמז דומה נמצא בהערה ממוסגרת בראש איגרת ששלח שלום הכהן אל המשכיל הוותיק ר' שלמה פאפנהיים (עוד ראו להלן), שפורסמה בגיליון חשוון בהמאסף החדש, שבה מציין הכהן כי כתב איגרת זו 'להרב החכם התורני השלם... בשלחנו לו בשורת המאסף'. ובהמשך איגרתו כותב הכהן: 'זוה החילונו לעשות, להדפיס ולשלוח בשורה בישראל ולהודיעם אשר יזמנו לעשות'.³ הערותיו אלו של שלום הכהן על 'בשורה' שהופצה בפומבי ושגם נשלחה אל פאפנהיים, הטרידו אותי. ככל שקרבתי לסיום פרויקט המאסף, שער להשכלה, המפתח המוער

* נוסח מורחב של הרצאה בקונגרס העולמי הי"ג למדעי היהדות, ירושלים, תשס"א.
1 דברי המאספים [שלום הכהן], 'דבר אל הקורא', המאסף ח (תקס"ט: 3 [לא ממוספר]). וכן בהמשך כותבים המאספים: על ה'בשורה' ההולכת לפנינו' (3).
2 נחל הבשור כרוך בראש המאסף א (תקמ"ד).
3 שלום הכהן, 'דברי אגרת ע"ד הוצאת המאסף', המאסף ח (תקס"ט: ל"ו-ל"ח). וכן: 'כאשר תחזינה עיניך בבשורה הבאה אליך' (שם, ל"ז).
4 משה פלאי, שער להשכלה, מפתח מוער להמאסף, כתב-העת העברי הראשון (תקמ"ד-תקע"א) (ירושלים, תשס"א).

והממוחשב, והמונוגרפיה על המאסף הכלולה בו, שיצא לאור בשנת תשס"א,⁴ התגברה בי התחושה שדבריו הנזכרים של הכהן במאמר הפתיחה, באיגרת ובהערה שנלוותה אליה, אינם בגדר לשון מליצית גרידא על הודעה פומבית כלשהי, אלא הם מתעדים את דבר פירסומו והפצתו של מינשר, שבו הודיע העורך על תוכניותיו לחדש את הוצאת המאסף. האיגרת לפאפנהיים מחזקת השערה זאת, בהזכירה את העובדה, כי נרפסה 'בשורה' שהודיעה על היוזמה (לחידוש המאסף).

דא עקא, שאין לנו כל ידיעה ברורה או מידע ביבליוגרפי בדוק על הופעת מינשר מעין זה. בעשרים וחמש ספריות שבהן בדקתי את עותקי המאסף בשלושים השנים האחרונות, לא מצאתי כל זכר ל'בשורה' זו, שלא לומר עותק שלה. מאיר הלוי לטריס, שכידוע היה לו עניין מיוחד בהמאסף, ואף הוציא בשנת תרכ"ב מהדורה חדשה של כל כרך א'⁵ ופירסם ביוגרפיה והספד על שלום הכהן, מיודוע, בשנת 1845, אינו מודע כלל לפירסומו זה. בדבריו על הכהן נדרש לטריס לביטוי מעניין – שאולי רומז לענייננו – תוך ציון פעולתו של הכהן לחידוש כתב-העת. וכה כתב בהספד על שלום הכהן: 'בשנת תקס"ח כשר [הניקוד במקור] צדק בקהל רב וארח לחברה עם פועלי צדקות ואוהבי חכמה כמוהו, חברת לאוהבי לשון עברית לחידוש כנשר נעורי מכתבי המאסף. יוצא לאור את המאסף החדש לשנת תקס"ט'.⁶ הביטוי הלשוני 'בשר צדק' נסמך על הפסוק בתהילים מ, י: 'בשרתי צדק בקהל רב', והוא מעיד על הודעה ציבורית כלשהי.⁷

במקורות המוסמכים האחרים, שבהם ניתן היה לצפות למצוא מידע על כך, בכתביהם של היסטוריוני הספרות העברית קלחונר, לחובר, שפירא, צינברג ושאנן, או פאהן,⁸ לדוגמה, אין

5 המאסף לשנת התקמ"ד, יצא שנית לאור... בידי מאיר הלוי לטריס (וינה, תרכ"ב). בהערה למבוא, 'אל הקורא', מזכיר לטריס את המאסף החדש בעריכת שלום הכהן, מבלי להזכיר את 'בשורת מאספים חדשים' (1).

6 מאיר הלוי לטריס, 'מכתב להזכיר', בכורי העתים החדשים (תר"ו: ע"ד – עם פטירת שלום הכהן). נדפס גם ב'תולדות... ר' שלום בר"י הכהן', מאת מאיר הלוי לטריס, במהדורת עמל ותרצה (לכוב, 1869) לשלום הכהן, בראש הספר (בשניונים).

7 בהמשך הביוגרפיה ההספד מכנה אותו לטריס 'כהן הצדק'.

8 ראו בספרו של פ' לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה כרך א (תרפ"ח: פרק ז, 99-104) – אין דבר; במאמרו על שלום הכהן, לחובר אינו מזכיר דבר; ראו: פ' לחובר, 'שלום הכהן', ראשונים ואחרונים (תל-אביב, תשכ"ו, מהדורה ראשונה: תרצ"ד: 20-38; נדפס תחילה בהתקופה ז (ניסן-סיון תר"ף; מהד' ד', תרצ"ד: 443-458). לחובר מפנה את תשומת ליבנו לאיגרת שכתב הכהן אל פאפנהיים 'בשולחו לו "בשורת המאסף"', אך כדוגמת שטיינשניידר (ראו הערה 10), הוא מצטט מתוך המאסף מבלי לציין על קיומה של חוברת בשם זה או בשם דומה (ראשונים ואחרונים, עמ' 34 בהערה). יוסף קלחונר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה א (תש"ך: 279). קלחונר שיבש לחלוטין את שם החברה וכינה אותה 'אגודת דורשי הלשון העברית', במקום 'חברת אוהבי לשון עברית'. ח"נ שפירא, תולדות הספרות העברית החדשה (תשכ"ו: 362-363). אברהם שאנן, הספרות העברית החדשה לורמיה א (1962: 101-102). רק צינברג רומז על הודעה כלשהי לקוראים. ראו: ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל ה (1959: 270), הכותב, כי בשנת 1808 'היה לאל-יודו ההודיע לקהל הקוראים, כי בשנת 1809 יתחיל המאסף להופיע שוב בברלין'. הוא לא הגה בשום תוכנית

כל מידע על הופעת מינשר כזה או כל רמז על קיומו. קלחנר כתב באופן סתמי: 'בשנת תקס"ח (1808) הכריז שלום הכהן ברכים שהוא בא לחדש את המאסף', ביטוי שבוודאי נסמך על דיווחו הנזכר של לטריס ועל השימוש במילה 'בִּשְׁר'.⁹ גם המקורות הביבליוגרפיים המוסמכים, כשטיינשניידר, צייטלין, בן-יעקב, שוואב ואחרים, אינם יודעים על קיומו של הפרוספקט.¹⁰ פאהן כותב, ששלום הכהן עבר בארצות גרמניה ועשה ניסיון לחדש את הוצאת המאסף, ולא הצליח אלא רק בתקס"ט.¹¹ אף ברשימותיהם של חוקרים שעסקו בתולדות העיתונות העברית, כמנוחה גלבע, צמח צמריון ואחרים, לא הוזכר דבר.¹² ואף על פי כן, התחושה הנזכרת, וכן מאמצי הנמשכים לשחזר את כל כרכי המאסף בהופעתם המקורית והשלמה, המריצו אותי לחפש, לאתר ולזהות, במשך תקופה של עשרות שנים, עותקים של המאסף בספריות מחקר ברחבי העולם. וכך השלמתי עותק עבודה מפורט ובו גירסות שונות של כל החומר שנדפס בכתב-העת העברי על-פי העותקים השונים. המשכתי בחיפושי גם לאחר מסירת כתב-היד של שער להשכלה לדפוס.

חדשה ולא בתפקידים חדשים, כאשר 'ראה בהמאסף הישן כליל השלמות'. רפאל מאהר, דברי ימי ישראל דורות אחרונים א, ספר שני (1954), אף הוא אינו מודע לפרוספקט זה (175-179). גם בן-ציון כ"ץ, רבנות, חסידות, השכלה ב (תשי"ט: 143-152), אינו מזכיר דבר על פרוספקט זה. גם בערכים על שלום הכהן בהאנציקלופדיה העברית, כרך יד (תשכ"ד: 396-399) ובהאנציקלופדיה היהודית (Encyclopaedia Judaica V, 1971: 685-686) לא מוזכר הפרוספקט. גם משה מנדלסון מהמבורג, בן התקופה, המזכיר את שלום הכהן פעמים אחדות בספרו, אינו יודע על קיום הפרוספקט; ראו: פני תבל (אמשטרדם, תרל"ב: 21, 98, 107-108).

9 ראו: קלוזנר (תש"ך: 279); לטריס, 'מכתב להזכיר' (ע"ד).

10 שטיינשניידר, קטלוגוס I (576), אינו יודע דבר על 'בשורת מאספים חדשים'. ראו: M. Steinschneider, *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana I* (Berlin, 1852-1860. Facsimile ed.: Berlin, 1931; Hildesheim, 1964), בערך 'מאסף', טורים 575-579; כרך II, בערך שלום בן יעקב (הכהן), טורים 2512-2514, שם הוא מזכיר, את איגרתו של שלום הכהן לשלמה פאפנהיים, שנכתבה, כאמור לעיל, בקשר עם 'בשורת המאסף', אך בצטטו מילים אלו מתוך המאסף, אין שטיינשניידר רומז על קיום חוברת בשם זה או בשם קרוב לזה ואינו מביא אותה כערך ביבליוגרפי; צייטלין, קרית ספר (234), על המאספים החדשים, בלא כל ציון 'בשורת מאספים חדשים'. הוא מכנה את 'המאסף החדש' בשם 'אחרי המאסף'; ראו: William Zeitlin, *Bibliotheca Hebraica* (1891: 234); ואף ברשימת כתביו של שלום הכהן אינו מזכיר את הפרוספקט (שם: 59-61). יצחק אייזיק בן-יעקב, אוצר הספרים (וילנא, תרל"ז-תר"ם: 286), אינו מזכיר דבר; ואף לא שוואב, Moïse Schwab, *Répertoire des Articles* (Paris, 1914-1923). א"מ הברמן, 'כתבי-העת העבריים הראשונים בתקופת ההשכלה', מפרי העט והעת (תשמ"א: 31-52), אינו מזכיר דבר. הוא סבור, כי 'תחילה חשבו לכוונת את הכרך החדש "המאסף החדש"' (35). יוסף לין מביא ניתוח של נחל הבשור, אך אינו יודע דבר על המינשר הזה, אף כי הוא מציין את חידוש המאסף; ראו: Josef Lin, *Die hebräische Presse* (Berlin, 1928: 8).

11 ראובן פאהן, כתבי ראובן פאהן ב, 'פרקי השכלה' (תרצ"ו: 104). הוא מוסיף כי 'המאסף החדש שלו יצא רק לשנת תקס"ט ולחצי שנת תק"ע ונפסק' (שם: 104), אך כידוע יצא המאסף גם בתקע"א.

12 מנוחה גלבע, לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה (תשנ"ב: טורים 56-52). צמח צמריון, 'המאסף', כתב העת המודרני הראשון בעברית (תשמ"ח). Tsemach M.

מיד לאחר הגשת כתב-היד הסופי של מפתח המאסף לדפוס, בחודש אייר תש"ס (מאי 2000), מצאתי בספריית המדינה בברלין, בַּמְקוֹם שלא ציפיתי למצוא חומר ביהדות — בארכיון פליקס מנדלסון — עותק בלתי-ידוע עד כה של פרוספקט שיצא לאור לפני חידוש הוצאת המאסף בתקסט"ט (1808/9). בארכיון זה אוסן חומר על משה מנדלסון ועל ההשכלה הגרמנית, ובכללו גם עותקים של המאסף. תוך עילעול בכרכי המאסף, כדרך שנהגתי בכעשרים וחמש ספריות שונות ברחבי העולם, מִשָּׁךְ את עיני לפתע שער בלתי-מופץ של המאסף, בראש כרך ח של כתב-העת. היה זה בשורת מאספים חדשים, הפרוספקט הנעדר של המאסף המתודש, בעריכתו של שלום הכהן, אשר נכרך יחד עם הכרך הראשון של המאסף החדש לשנת תקס"ט. כרכי המאסף האלה היו מכורכים בהידור רב ובכריכה אחידה, וניכר שבעליהם טרח לשמרם. מעניין לציין, שבסופו של הכרך צירף הכורך מינשר אחר, משנת 1818, הנוגע להמאסף, ועניינו יובא במקום אחר. ברגע האחרון, לפני ההדפסה, הצלחתי להוסיף את המידע הביבליוגרפי 'למפתח', כך שהוא עתה המקור הביבליוגרפי היחיד המדווח על קיומו של הפרוספקט.¹³

חשיבותו של הפרוספקט

הפרוספקט הוא אחד המיסמכים החשובים מבחינה היסטורית, תרבותית וספרותית של אותה תקופת-ביניים המציינת את תחילתם של הזמנים החדשים ביהדות אירופה. הפרוספקט מוסר לנו תמונת-מצב תרבותית של *fin de Siècle* — שלהי המאה הי"ח — ושל העשור הראשון למאה הי"ט ביהדות גרמניה. הוא חושף מידע על קשיי קיומו של המרכז הראשון לתרבות עברית אשר הוקם כשלושים שנה לפני כן (בתקמ"ג, 1783), שהעלה על נס את תחיית השפה העברית וספרותה, ושפעולותיו הופסקו כשתים-עשרה שנה קודם לכן (בתקנ"ז, 1797). מסמך ספרותי זה, החתום בשמו של שלום הכהן, רומז על סיבות היסגורו של המאסף הראשון בתקנ"ז, נושא המעניין אותנו מבחינה ספרותית והיסטורית כאחת. כן מְקַנְנָה לנו הפרוספקט תובנה על פעילותו הספרותית ועל דרכי מחשבתו של אחד הסופרים ופעילי הספרות החשובים באותה תקופה — הסופר, המשורר ועורך המאסף, שלום הכהן, שהיה גם העורך הראשון של בַּפְּרָיִי העֵתִים, כעבור 12 שנה (בתקפ"א).¹⁴

13 נוסח הערך ב'מפתח המאסף': 'בשורת מאספים חדשים' [מינשר על חידוש הופעת המאסף], שלום הכהן. בשורת מאספים חדשים, 2-15, שער. כרוך בראש המאסף ח (תקס"ט); הערה: מנשר בלתי ידוע זה נמצא רק בעותק ספריית המדינה בברלין, והוא כתוב בעברית ותרגומו לגרמנית נדפס באותיות עבריות. הפרוספקט מודיע על התכנית להוציא את המאסף החדש, מוסר על תוכנו, ומשרטט תמונת מצב של העברית באותו זמן. ראו פלאי, שער להשכלה: מפתח מועד להמאסף, כתב-העת העברי הראשון (תקמ"ד-תקע"א: 95).

14 ביוגרפיה על שלום הכהן תימצא במאמרו של לטריס 'מכתב להזכיר' ובהקדמה, 'תולדות... ר' שלום ברי' הכהן', לעמל ותוצה לשלום הכהן (לעיל הערה 6) ובמאמרו של לחובר (לעיל בהערה 8).

בנרטיב משכילי זה מפתח הכהן תיאוריה היסטוריוסופית מעניינת, הדנה בתופעה המופלאה של הישרדות הלשון העברית, והוא מקשר אותה, כפי שיתברר להלן, עם חידת קיומו של העם היהודי. מעבר לתיאוריה גרידא, רואה מחבר הפרוספקט בתחיית הלשון העברית כדור המאסף את התהליך המופלא בהתגשמותו במפעל המשכילי, שעתה הוא עומד לחדשו. כרקע לדיון זה, הוא סוקר את תולדות הלשון לדורותיה, עובר לדון במצבה הירוד של העברית באותו זמן, ויוצא בקריאה לחדש את הלשון באמצעות חידוש המאסף. בסוף המינשר מובאים דברים על כתב-העת המחודש, על החברה שהוקמה כדי להוציא לאור, ועל תוכנו. שני שלישים של הטקסט (8 עמודים) כתובים כסיכום היסטורי נרטיבי, ובחלק האחרון, בן 4 עמודים, המחבר עובר לכתובה בגוף ראשון רבים, בהגיעו לעידן החדש ולתקופת המאספים, ובכך הוא קובע את הנימה האישית ואת מחויבותו התרבותית להמשך חידוש השפה העברית וטיפוח הפעילות הספרותית באמצעות כתב-העת. העיון במינשר בלתי ידוע זה מעלה הדים לדיונים בתפיסת ההיסטוריה בין הוגי-הדעות האירופיים באותה מאה, ואף קודם לכן, ואף מעורר שאלות אחדות הקשורות בכתב-העת המאסף, סגירתו וחידושו על רקע התמורות שחלו ביהדות גרמניה באותו פרק זמן.

בשורת מאספים חדשים: קריאה לחידוש כתב-העת העברי

תיאור הפרוספקט: הפרוספקט נדפס בגודל הנייר הרגיל של המאסף, אך ממדי הטקסט המודפס גדולים מעט מממדי המאסף ונחל הבשור.¹⁵ החוברת מחזיקה שישה-עשר עמודים, בגודל של גיליון דפוס רגיל. בראש הפרוספקט נדפס שער, כדוגמת שערי המאסף.¹⁶ השער, וכן גוף הפרוספקט, כתובים בעברית, ולצידם מופיע תרגום שוטף לגרמנית באותיות עבריות — תופעה חשובה, שנדון בה בהמשך, המעידה על התאמה לשינוי שחל בקהל הקוראים. טקסט השער בחלקו העברי:

בשורת

מאספים חדשים

היא

קבוצת אמרי בינה, כתובים בלשון עברית צחה ונקיה,

כוללת שירים ומליצות, מכתבי חכמות ולמודיות,

תולדות עמנו בית ישראל, ויתר דברי תועלת וחדושים.

העתידים

15 ממדי הטקסט המודפס — 8.3 x 15.5 ס"מ (3 X 16⁵ X 8/6 אינץ') — גדולים מעט מממדי המאסף ונחל הבשור — כ" 7.5 X 14.5 ס"מ (3 X 4/5 אינץ').

16 נחל הבשור, כפי שהגיע לידיו, הוא ללא שער.

להיות נקבצים ונרפסים, ולצאת מהם מחברת
בכל תקופה מארבע תקופות השנה, פה ברלין
ע"י חברת סופרים אחת, הנקראה בשם
חברת אוהבי לשון עברית

בשורת
מאספים חדשים
היא

קבוצת אמרי בית - כתובים בלשון עברית צחה ונקיה .
כוללת שירים ומליצות . מכתבי חכמות ולסחיית
תלרות עמנו בת ישרא . וילד רבוי העגלת וחולשים .

העתירים

להיות נקבצים ונרפסים . ולצאת מהם מחברת
בכל תקופה מארבע תקופות השנה . פה ברלין
ע"י חברת סופרים אחת . הנקראה בשם

חברת אוהבי לשון עברית

מנהל : מיינער
מיינער / מנהל מיינער

ג'ונוספפט העכרמיסער איטערמטוריריינדע
אונטער דעם טיטעל : מאספים חדשים (רייז יימן וואואנער)

הנרויסאגעבערן האברמיסן איטערמיטי

לכל זמן ועת לכל חוקי התורה השמים נחלמים גם לנו זמננו
 יחד חנו יגיע לעלות מעלת או לרדת סבה וזמננו שמש
 מהתפכות המשולבות אשת אכל אחותה וראשיתן אחותה במקור
 כל סבת היצר יחד כל ובהכמתו לבין זמננו אל טוב כל זמננו
 חנה כמקרה עם כן מקרת כל סגולה כאשר תורם או חורד קין
 לאוס ולאום כן תעל ותשול לשונו וחכמתו מצרים ראשית נחם
 יסרה אבן שנת למבנה חכמות ודיעות ואברה מצרים והכל חכמתו
 יונים חרימו ראש והיו למעלה אדרת ומעני חכמתו הוצר
 הפיצו קנים נדעה מירי הנמים ובינה נבונם הסתירה אחריהם
 הרומיים עשו חיל בעוז זרוע ובעו לשון זמננו ותחי אחריהם
 כמותם ולשונות הגוים האזורים האלה אף כי נשאר פליטתן מפחד
 וסוד

יערעם וזמננו אונטרדער ואנוצחמט ויגע לייט ויעע כטאמאונק
 נאך מייער קסטעט פאן אונדזלען מונד ווירקונג
 דערען מייערסטעם ענדע פאן מייער מאלווייטן מלעט איבער
 פיינדן אלעט לוכ בעסטען דעם גלענץ גענקט ווירד טריפט
 דען מיילגלענץ וואוהאל אלס גלעט רייכע מונד קאטיאנען דיא רייגע
 כיופמר קור הצראכ לו קאמאען איט דעם סיקוואל מייעם ערן
 פאלקס הענגט מייך רחם סיקוואל מלעס דעסטען לואמאען זומם
 מיהס סודיער אונד לייגן מיט איט דעם סטייגן מוד פאלאטן
 דעם לענגסט מייער מייער נאטורן סטייגט מרער דיקט מייך
 מיהרע סטראלע מונד איטעראטור עניסטען דיעסם אנטקענדע
 רייך דער פארזעלט לענגט דען ערסטען גראדסטין לו דען וויסענע
 פאלסטולען געביידען מלליין מין מייעס פאלע פאר מייך מייע
 ווייהייט מיהרען אונטרגאנג ריה גריפען ערהאבן זיך לו מייער
 אעכטיגען נאטורן מיהרע ווייהייטסקוועלען סינען דען געלעט
 פרוכערען לו בעפארעטען דאך מיהר מיעס פיעל דורך ריה אלעט
 דער דעאער מוני — מיהרע מייען פרייעטע איטערהסטור
 געריטה מין מללעהלעג מבנאהע מיין גלייכע סיקוואל חאטען
 מייך ווירקלוק יענע אונטרימלעך גרייבעלדעס ריה ספרחלען
 דיער געללענען נאטימאנן פירן יעלט נור דאך מיין נעכטע דיער
 מללעהלען

הכותר בשורת מאספים חדשים נסמך על תבנית-לשון המשמשת ככותרת המדור הקבוע בהמאסף, 'בשורת ספרים חדשים', שהודיע על הוצאתם לאור של ספרים חדשים. כותר זה מעיד על כך, שבתחילה התכוונו לכנות את כתב-העת בשם 'מאספים חדשים' ולא בשם הקודם, המאסף. ואכן, ב'דבר אל הקורא', שנדפס בראש הכרך החדש, הסביר הכהן מדוע שינה את דעתו וחזר להשתמש בשם המקורי, דהיינו, המאסף: לדבריו, הצליח לעניין כמה מן 'המאספים הראשונים' – דהיינו, סופרי המאסף – להשתתף בכתב-העת, וכדי לציין כי יש המשך ישיר בין הירחון בגירסתו הראשונה ובין הוצאתו המחודשת, החליטו לכנותו באותו השם. בנוסף על כך, הסביר הכותב, כי כתב-העת ראוי שייקרא על שם עצמו, המאסף, ולא על שם מחבריו, כלומר: 'מאספים'.¹⁷

בשליש התחתון של השער הופיע כיתוב בגרמנית באותיות עבריות, המודיע כי ה'גזעלשאפט העבראישער ליטעראטורפריינדע' ('חברת אוהבי הספרות העברית') תוציא כתב-עת בשם 'מאספים חדשים' ('דיא נייען זאממלער'). הכיתוב בשער מודיע אפוא על ייסוד חברת סופרים, ששמה העברי היה 'חברת אוהבי לשון עברית', אשר קיבלה על עצמה להוציא לאור את כתב-העת. ייסוד אגודה של 'חובבי הלשון' נועדה ללכת בעקבות 'חברת דורשי לשון עבר' הראשונה, שהקימו המשכילים הראשונים בתקמ"ג, ושהוחלפה בתקמ"ז ב'חברת שוחרי הטוב והתושיה'.¹⁸ בזאת, כבדוגמאות רבות אחרות, אפשר לראות את שאיפת העורך לא רק ללכת בעקבות הדגם שנוצר בהמאסף הראשון, אלא לשכנע את קהל קוראיו שאכן, המאסף החדש הוא המשך לקודמו. אך ככל הידוע, היקף פעולות החברה החדשה היה מצומצם בהשוואה לחברת המשכילים הראשונה. תיאור מהותו של כתב-העת בשער מעניין במיוחד, ובעיקר אם נשווה אותו לשער הראשון של המאסף לשנת תקמ"ד, שבו הובאו הפרטים הבאים:

המאסף

לשנת

התקמד

כולל שירים ומכתבים

אשר נאספו ונקבצו יחד על ידי אנשי

חברת דורשי לשון עבר

בקעניגסבערג.¹⁹

17 ואל תפלא ענין הקורא, כי עזבנו שם "מאספים חדשים" אשר בו כינו את מכתבינו בכשורה ההולכת לפנינו, להמיר אותו בשם "המאסף", הן עשינו זאת בעבור כי התאחדו אתנו איזה חכמים ידועים מבעלי ה"מאספים" הראשונים... לכן לכבודם החוקנו בשם אשר קראו המה לאסיפת מכתביהם הראשונים למחברות; ואחרי זאת ימשך שם "המאסף" על הספר אשר בו האספה, ולא על בעלי אספות. ודי בזה, ואין שוה להאריך בקריאת שם עצם פרטי' (המאסף ח, תקס"ט: ג-ד).

18 ראו: פלאי, שער להשכלה – מפתח מרער ל'המאסף' (47).

19 נוסח השערים נשאר זהה בכרכים הראשונים ונשתנה מכרך ו לשנת תק"ן ואילך, שבהם הושמטו השורות על תוכן החוברת.

העורכים הראשונים של המאסף סיווגו את החומר לדיברי יצירה ('שירים') ולמאמרי הגות ומחקר ('מכתבים'), ואילו שלום הכהן מפרט ומבהיר את אופי החומר של כתב-העת המחודש ומהותו: תחילה בהכללה: 'קבוצת אמרי בינה' – חומר הכלול במסגרת החוכמה והידע האנושי, ולאחר מכן מידע על אופיו: כתוב בלשון עברית רהוטה, ועל תוכנו: שירים ומליצות, מאמרים בנושאים במיקצועות העיון השונים ובמדעים, בהיסטוריה יהודית, ולסוף שוב בהכללה: דברים שיש בהם תועלת וכן חידושים.

כפי שיתברר בהמשך, בעריכה החדשה שם העורך את הדגש על ההיסטוריה היהודית ועל החוכמה הכללית, נושא שיועלה בהמשך הקונטרס, והכיתוב בשער מיטיב לבטא זאת. ציון הכתיבה בעברית רהוטה, אל לה שתטה את תשומת ליבנו מן העובדה, שהקונטרס נכתב כולו גם בעברית וגם בגרמנית (באותיות עבריות).

תאריך חתימת הפרוספקט, כנדפס בסופו, הוא יום ג', י"ג בתשרי תקס"ט, שחל בין יום הכיפורים וסוכות. התאריך הלועזי (שלא צוין) הוא 4 באוקטובר 1808. מתוך כך מסתבר, שהגיליון הראשון, שעליו נדפס התאריך 'חודש תשרי תקס"ט', בוודאי הופיע באיחור. ובשאלת הופעתו החודשית או הרבעונית דנתי במבוא לשער ההשכלה.²⁰

השפה העברית והעם היהודי מחוץ לחוקיות ההיסטורית

בטקסט מפתח הכהן תיאוריה היסטוריוסופית, הקובעת שלשון הלאום ותרבותו עולות או יורדות בד בבד עם עלייתו או נפילתו של הלאום עצמו. כדרכם של מניפסטים עבריים בהשכלה,²¹ נדרש המחבר לציטוט מתאים מן המקרא, במקרה זה מספר קהלת: 'לכל זמן ועת לכל חפץ' (קהלת ג, א). היסטמכות על טקסט מיקראי מבקשת להביא אסמכתא שתתקבל על לב הקורא, הן המשכיל והן המסורתי, והיא מבטאת את מקור ההשפעה

20 כרך א של המאסף החדש נחלק לארבע תקופות, וכל אחת מארבע חוברותיו נדפסה כל רבע שנה, ואף-על-פי כן, חוברות רבע השנה חולקו לפי חודשי השנה, והמשכי המאמרים עוברים מחודש לחודש. תופעה זו מעלה את השאלה, האם היה קיים סידור כלשהו להפצה חודשית של שליש החוברת כירחון, שאם לא כן, מה הטעם בהמשכים 'מלאכותיים' באותה חוברת עצמה? העורך הודיע, למשל, בתשרי על איגרת שתידפס בחשוון: 'ותמצאה במאסף לחודש חשוון שנה הזאת' (י"ב). האם רישום זה הוא רק ציון מקום, או שהחוברת לחשוון טרם נדפסה? כמרכן בסוף גיליון תשרי צוין המשך המאמר לחודש הבא: 'ההמשך בחודש הבא' (ל"ב). הגיליון לכל חודש כולל בדרך כלל 32 עמודי דפוס, כלומר גיליון דפוס שלם העומד בפני עצמו. הצורה החיצונית החודשית מעידה על רצון העורך להיראות כממשיך המתכונת של המאסף המקורי בראשיתו. זאת ועוד: תאריכי מכתבו של שלום הכהן לשלמה פאפנהיים, ותשובתו של פאפנהיים להכהן, הם בחשוון, ושניהם הופיעו בגיליון חשוון עצמו, שאף הוא יצא באיחור. ראו: 'דברי אגרת ע"ד הוצאת המאסף', המאסף ח (תקס"ט: ל"ו-ל"ח).

21 ראו, למשל, נפתלי הירץ ויזל, דברי שלום ואמת (ברלין, תקמ"ב: 3 [לפי מספורי]).

הרוחנית על הכותב. הכהן מדגים את טיעונו באיזכור שלוש ציוויליזציות: המצרית, היוונית והרומית, שלשונוותיהן אבדו ואך גותרו בספרים: 'ולשונוות הגוים האובדים האלה אף כי נשאר פליטתן מפורז ומפורד בספרים, אין אֶתָן פה אלה היום לאמר: הלא לנו הן' (2-3). ומסקנתו: 'וזאת אחרית כל לשון אשר עמה נפלה [נפל] ולא תוסיף קום' (3). על זיקת הלשון למצב הלאום — בהמשך.

החוקיות ההיסטורית הזאת אינה חלה, לפי השקפתו, על השפה העברית והעם היהודי, שלא נכחדו, לדבריו, למרות חורבן העם והארץ ולמרות עול הגלות, הרדיפות והצרות. העם והשפה שרדו: 'אף אם שָׁדַד מאתו ארץ וממלכה, אין מקדש אין היכל, הלא תורת אלהיו עמו, מורשה מימי קדם, וקדוש שם אבותיו עוד נקרא עליו, ובלשון עברית כליל תפארת, כלה מחמדים, עוד יתפאר בה לאמור: הלא לנו היא, אבותינו הנחילוה לנו מימות עולם, מאלפי דור' (3-4). ללא כל ספק, נתפסת הלשון העברית כיסוד המורשת היהודית. חידת קיומו של עם ישראל ('וישראל עם נושע בה, פלאים סבבוהו' [3]), מיוחסת להשגחה העליונה ('יד אלוה חופפת עליו' [3]).

תפיסת ההיסטוריה של הכותב מצטיינת בגישה מסורתית מובהקת, הרואה את יד ה' בהיסטוריה היהודית. ביטויים מעין אלה רווחים לרוב בכתבי המשכילים כשיגרת לשון. יש להניח, כי היו מביניהם שאימצו ביטויי לשון מסורתיים כדי לספר את אוננם של הקוראים המסורתיים או המשכילים המתונים. ואף על פי כן, קרוב לוודאי שמאחורי היגדים אלה של הכהן קיימת השקפת עולם מובהקת, בעיקר ביחס לקיומה ותחייתה של השפה העברית, והם אינם נאמרים 'לתפארת המליצה'²².

כעבור שלושה עשורים לערך יחזור הכהן לדון בחידת קיומו של עם ישראל במבוא לספרו ההיסטורי קורא הדרורות, ויאמר: 'כי בכל צרותם ולחציהם... לא נבלעו בעמים... עורם חיים וקיימים היום הזה, וידעו כי זרע יעקב המה.'²³

משקבע את קיומה המופלא של העברית, למרות ה'תלאות [ה]רבות... ותהפוכות הזמן' (4), עובר הכהן, שבעצמו כתב, כאמור, ספרי היסטוריה ומאמרים בנושאים היסטוריים,²⁴ להציע סיכום תמציתי של תולדות הלשון העברית. הוא מביא ציוני דרך להתקדמותה של השפה העברית, ועל-פי תיאוריית התפתחות הלשון שלו, כפי שנראה בהמשך, הוא מעלה על נס אותם דורות שהיו, לדעתו, 'דורות דעת ובינה'. אלו היו התקופות המזוהות באישיותם ובפועלם של גדולי עם ישראל, משה, דוד, שלמה ועזרא, עת העברית 'היתה לעטרת צבי,

22 שלום הכהן חוזר על רעיון זה בשיר שנרפס בכתב-העת בכורי העתים בתקפ"א. ראו להלן בטקסט שליד הערה 40.

23 שלום הכהן, קורא הדרורות דברי הימים לעמנו זרע יעקב (וארשה, תקצ"ה), במבוא, עמ' II. הרוח המסורתית שוררת בכל הספר.

24 שלום הכהן פירסם מאמר היסטורי, 'גירוש היהודים מספרד', המאסף, ט 3 (תק"ע: כ-כ"ט, מ-מ"ח, ע"ב-פ), וכן מאמר על תולדות בבל, ש-כ, 'דברי הימים לבבל', המאסף ט 2 (תק"ע: ג-ל, ל"ה-ל"ט).

ותפרח לגאון ותפארת' (4). פריחתה של השפה העברית, שהוא מכנה, כמשכילים אחרים, ה'לשון הקדושה', מתקשרת בתפיסתו עם אירועים מרכזיים בתולדות ישראל, המציינים גם הישגים בהתפתחותה של הלשון. נקודות השיא האלה קידמו את התפתחות התרבות העברית והתממשו באמצעות השפה העברית, ואלו הן:

- א. בשפה זו מסר האל למשה עבדו 'עדות חקים ומשפטים';
- ב. בה למדו בצלאל ואהליאב את מלאכת המשכן והחצר, אבזריו וכליו וביגדי הכהונה, שתיאורם מעיד על עושר לשוני;
- ג. בה למדו יהושע, השופטים, דוד וגיבוריו את מערכות המלחמה ותחבולותיה;
- ד. בה שר דוד ומחברי התהילים את שירת הקודש הנשגבת והלוויים ניגנו בכינור ובכלי הזמרה;
- ה. בה חיבר שלמה אלפי משלים, חידות ומליצות –
- ו. – ואנשיו למדו את מלאכת החציבה, עשיית מיסחר ושיט האוניות;
- ז. בה תיקנו אנשי כנסת הגדולה תפילות וזמירות.

תפיסה סלקטיבית של 'קיצור' ההיסטוריה של עם ישראל, על-פי הכהן, היא בעיקרה תפיסה תרבותית-יצירתית, ובחירת הנושאים מעידה על אורח המחשבה הייחודי של משכיל זה. תפיסה זו מציינת אירועי 'מפתח', המדגישים, מלבד התגלות האל ומתן התורה – שהם מיסודי היהדות המאופיינים פה בחוק ובמשפט – מאושיות החברה בכללה – בעיקר את מעשה היצירה האמנותית. דהיינו, שירה ונגינה, משלים וחידות, תפילות, ובנוסף עליהם את חוכמת האומנות והבנייה (כלומר: עיצוב וארכיטקטורה), ויחד עימה עריכת מלחמה, מסחר ושיט. תפיסה משכילית זו חשובה במיוחד משום שהיא מקשרת את השפה העברית החיה עם החיים הלאומיים המלאים – הן חיי הרוח והיצירה הן הבנייה והכלכלה.

תפיסה זו היא ייחודית, בשלבה תרבות ויצירה עם חיים לאומיים שלמים. ניתן ללמוד על כך מתוך היגדים המקובלים בין המשכילים על תרבות הלשון בעבר וירידתה. למשל, במאמרו של אליהו מורפורגו בכרך א של המאסף, המזכיר את גדולתה של העברית בעבר: 'מרגלית טובה הזאת נשארה בידי מלכינו ושרינו נביאינו ושופטינו, ובה נבאו הנביאים, וכתבו כל חכמי דור ודור, בה זימר נעים זמירות ישראל, ושר שיריו ומשל משליו המלך החכם, ובה נכתבו ספרים הרבה אשר נאבדו ממנו בעוונותינו: אך כאשר כלה יהודה מעל אדמתו נפלה על אדמתה וגם רעיה בגדו בה'.²⁵ מורפורגו מתייחס לקורפוס התרבותי הספרותי ולאטום הנבואי, ואילו שלום הכהן שם את הדגש על חיי הלאום השלמים, הכוללים יצירה, אומנות והנהגת המדינה מתוך זיקה ישירה לשפה העברית.

25 אליהו מורפורגו, 'בשורת ספרים חדשים', המאסף א (תקמ"ד: ל"א).

זיקת הלשון למצבו של הלאום

זיקת הלשון למצבה של האומה אינה חידושו של הכהן. כידוע, רעיון זה, בהקשרו העברי, כבר מובע בהכוזרי, מפי החבר: 'מצא אותה [את הלשון העברית] מה שמצא נושאה [.] נתדלדלה בדלותם וצרה במיעוטם'.²⁶

את הרעיון הזה אימצו המשכילים העבריים, והוא חוזר ונישנה בכתביהם.²⁷ שתיים-עשרה שנה לפני הוצאת בשורת מאספים חדשים, העלה יהודה ליב בן זאב תפיסה זאת בהקדמה לספרו תלמוד לשון עברי, בכותבו: 'כי קיום הלשון בקיום אומתה, תרום בהרומה ותפול בנפילתה'.²⁸ בן זאב חזר על כך בשנת תקס"ז, בהקדמה לספרו אוצר השרשים, במילים אלה: 'הלשון תחת מסכות מתהפכת כתהפכות מסכות עמה המדבר אותה'.²⁹

כמובן, בן זאב דן במצבה של הלשון העברית בתהפוכות תולדות ישראל, תוך התייחסות ללשונות בני קדם, שאף אם לא אבדו מן העולם, 'הלא כנכריות נחשבו, כי מארץ רחוקה באו בלות ומטלאות, יבש כחם כהתה עינן ונס לִיחן מלב זקנה ושיבה אשר נורקה בהן'. בן זאב מקשר את מעמדה וְכוחה של הלשון העברית עם כוחו ומעמדו של העם היהודי. וכך, בימי בית שני היתה האומה נכנעת לאומות אחרות 'ודרך עם הנכנע תחת יד ממשלה אחרת, להתרפה בלשונה ולהשתדל בלשון עם המשתרר עלי' (14). לעומת זאת, הכהן קושר את מצב הלשון באופן כללי למצבן של אומות בכללן, ולא דווקא לעם ישראל.

קרוב לוודאי, שלאידיאה זו על זיקת הלשון למצבו של הלאום יש רקע בנאורות האירופית ובספרות הגרמנית (ואולי עוד קודם לכן), שבהן נידונו תפיסת הלשון ומקורה של הלשון. היו מסופרי הנאורות, כהאמאן וכהרדר, שהחשיבו את הלשון העברית כְּלשון הבריאה וכאם הלשונות, בהסתמך על מקורות יהודיים ונוצריים.³⁰ וכן הועלה הקשר בין

26 יהודה הלוי, הכוזרי (תקנ"ה: דף ל, ע"ב).

27 ראו: הפרק על לשון ההשכלה בספרי דור המאספים בשחר ההשכלה: תרומתם של סופרי המאסף, כתביהעת העברי הראשון, לספרות השכלה העברית בראשיתה (תשס"א: 177-195).

28 יהודה ליב בן זאב, "הקדמה", תלמוד לשון עברי (ינה, 1827; מהדורה א' תקנ"ו), דף ג' ע"א. הודעה מוקדמת על הופעתו העתידה של ספר זה נתפרסמה בהמאסף במדור 'בשורת ספרים חדשים', המאסף, ז' (תקנ"ז), עמ' שצ"ד.

29 יהודה ליב בן זאב, 'הצעה', אוצר השרשים א (תקס"ז: 12 [המספור שלי]).

30 ראו: E.L. Stahl & W.E. Yuill, *German Literature of the Eighteenth and Nineteenth Centuries* (1970: 55). עוד על תפיסת השפה של האמאן, ראו: Eric A. Blackall, *The Emergence of German as a Literary Language 1700-1775* (1959: 451 on.). J. M. Ritchie, *Periods in German Literature* (1967: 87). האמאן מתח ביקורת על פילוסופיית השפה של הרדר. ראו עוד על תורת השפה של האמאן בספרו של משה שוורץ, שפה, מיתוס, אמנות (תשכ"ז: 70-79). וכן: Maurice Olender, *The Language of Paradise* (1992: 4-5). כן ראו בסיפרו של הרדר, על רוח השירה העברית, Joh. Gottfried Herder, *Vom Geist der Ebräischen Poesie II* (1890: 24). בין סופרי ההשכלה הרבים שכינו את העברית 'אם הלשונות', ראו, לדוגמה, בן זאב, 'שיר למעלות', תלמוד לשון עברי, דף ו, עב: 'אם הלשונות שפת עבר לשון תפארת'. וכן נחמן בר"ש בר"א, עין משפט (תקנ"ו: ב'): 'לשוננו הקודש, אם כל לשון'.

הלשון לבין תרבות העם הדובר בה. ציין כי עלייתה וירידתה של הלשון תלויות במצבו התרבותי של העם הדובר בה. הרדר, בספרו על הפילוסופיה של תולדות האנושות, דן בעלייתן וירידתן של הציוויליזציות היוונית והרומית ואחרות, בהישגיהן התרבותיים, ובזיקתן של אלה ללשון. הוא ציין, כי השפה משקפת את התרבות וכי היא משמשת אמצעי לשיפור האדם.³¹

אין לדעת אם שלום הכהן הכיר את חיבורו של ויקו (Giambattista Vico, 1668-1744), *Scienza nuova* ('המדע החדש'), שמהדורותיו השונות החלו להתפרסם בנאפולי בשנות העשרים והשלשים למאה הי"ח, והגירסה המאוחרת נדפסה בשנת מותו, 1744. חיבורו זה, בלאטינית, היה ידוע רק בקרב יחידים, ובין הסופרים הגרמנים, הכירו את כתביו גיטה, הרדר והאמאן.³² בין השאר, ויקו פיתח את התיאוריה של התנועה המעגלית בהיסטוריה האנושית, החוזרת על עצמה באומות השונות, שראשיתן בצמיחה, התפתחות ובגרות, והמשכן בירידה והיעלמות. חוקיות זו של ההיסטוריה הניצחית האידיאלית חלה על עמי הגויים, ואילו על העם העברי חלה חוקיות אחרת, של ההיסטוריה הקדושה.³³ בזאת רואה ישעיה ברלין את אחת מתרומותיו של ויקו, אף כי הרעיון של המחזוריות בהיסטוריה האנושית הועלה

31 ראו: Theodor Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Herders Werke, IV, ed., Matthias (18??: 244-245, 448). הרדר מוכן להסביר את חידת קיומו של העם היהודי בדומה לברהמינים ול'צוענים'. ראו: Johann Gottfried Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Herders Sämtliche Werke XIV, hr. v. Bernhard Suphan (1909: 66).

32 ראו: Peter Burke, *Vico* (1985: 3-4). ברק מרווח, כי גיטה לא התרשם במיוחד מדעותיו, ואילו הרדר והאמאן אכן התרשמו, אך לא שמו לב, לדעתו, לנקודות השקפה קרובות ביניהם. גם אדמס מוסר, כי הרדר הכיר את כתביו ויקו. ראו: H. P. Adams, *The Life and Writings of Giambattista Vico* (1970: 220). כאשר להכהן, לטריס מוסר שהכהן שמע לשונות זרות; מלבד עברית וגרמנית, גם 'לשון רומי צרפת ואנגלי' ('מכתב להזכיר' [76]).

33 *The New Science of Giambattista Vico* (1984), במבוא של העורכים (xx, xxi, xxxii), ובגוף החיבור, לפי מספרי הנושאים או האקסיומות: מס' 31 (שלוש תקופות עיקריות בהיסטוריה הקדומה), מס' 54 (העברים היו העם הראשון), והם ששמרו בויכרונם נאמנה את ההיסטוריה המקודשת), 167-168, 172, 313, 396 (על הדת העברית שנוסדה על-ידי האל האמיתי, והחלוקה בין כל האומות בעולם הקדום לעברים ולאומות העולם), 1094, 1096 (המעגליות ההיסטורית: גידול, התקדמות, התבגרות, ריקבון והיעלמות). במאה הי"ט יפתח נחמן קרויכל (בעקבות הגל?) את רעיון המחזוריות בהיסטוריה הישראלית ואת חידושה הנמשך והולך של האומה היהודית. ראו: מורה נבוכי הזמן (תרג"ד: שערים ז, ח). על מקורותיו של רנ"ק, ראו: שמעון ראבידוביץ, עיונים במחשבת ישראל ב (1971: 240 ואילך). שלמה יהודה רפאפורט (שי"ר) הטיב לבטא את חידת קיומו של העם היהודי בתקפ"ח, בחיבורו "'שארית יהודה', שנרפס כחלק מבכורי העתים ח (תקפ"ח: 173): 'הידעתם אחי כי קיום אומתנו הנבחרת זה כמה אלפים שנה, הוא אחד מן הדברים אשר יתפלאו וישתוממו עליו כל העמים אשר על פני האדמה, עת יראו לאומים קדמונים כלם אשר נתנו חתימתם בארץ החיים, אשר בכל פרס ומדי רומי, כלם שלטו על קצות ארץ נושבת בימיהם, ויבנו להם עמודי אבן למוסדי עולם להקים שמם לדור אחרון, וכלם חלפו הלכו למו והיו כלא היו... ויהודה עוד רד עם אלהיו ועם קדושו נאמן... עיניו חזו קורות כל האומות האלה מראש ועד סוף' (על-פי הושע יב, א).

בתקופה העתיקה, ברנסאנס, ואף בעידן הנאורות.³⁴ מקיאווולי, למשל, הציע את תיאוריית המחזוריות וההתחדשות בתולדותיהם של עמים וכיתות.³⁵ וכן לסינג דן בשלושת ה'גילים' של העולם, המקבילים לילדות, נערוּת ובגרות.³⁶ חידושו של ויקו הוא בתפיסה שלפיה החברה האנושית בכל מקום וזמן 'חייבת לציית' לחוקיות היסטורית זו.³⁷ מכל מקום, בין שהושפע שלום הכהן ישירות מוויקו או לאו, ובין שהושפע מכתביהם של סופרים גרמניים שדנו בהיסטוריה העתיקה,³⁸ הוא מביע רעיון דומה בפרוספקט. דיונים אלה ודומיהם עמדו ברום עולמן של הנאורות וההשכלה, ויש להניח, כי היו ידועים לשלום הכהן, כמי שעסק בכתבת היסטוריה ודן בתפיסת ההיסטוריה.³⁹ עיקר הרעיון הוא בהתפתחות המחזורית בתולדותיהם של עמים, שראשיתה בצמיחה, המשכה בגידול, התקדמות ובגרות, וסופה בירידה ונפילה. ואילו לגבי היהדות והשפה העברית, ראה הכהן קיום נמשך ומופלא, כמעט ניסי: 'לכל זמן ועת לכל חפץ תחת שמים. גם לאיש גם לגוי וממלכה יחד תור יגיע לעלות מעלה או לרדת מטה', פותח שלום הכהן את בשורת מאספים חדשים. 'והוא מסכות מתהפכות המשולבות אשה אל רעותה, וראשיהן אחוזות במקור כל סבה, היוצר יחד כל... והנה כמקרה עם כן מקרה כל סגולתו, כאשר הורם או הורד קרן לאום ולאום כן תעל ותשפל לשונו וחכמתו'. וכאמור, הכהן מציין את הציוויליזציות המצרית, היוונית והרומית, שהצטיינו בחוכמתן, אך עם ירידתן, אבדה חוכמתן, ואף לשונותיהן אבדו: 'ולשונות הגוים האובדים האלה אף כי נשאר פליטתן מפורד ומפורד בספרים, אין אִתָּן פה אלה היום לאמר: הלא לנו הן' (2-3). ומסקנתו: 'וזאת אחרית כל לשון אשר עמה נפלה [נפל] ולא תוסיף קום' (3). יוצאים מכלל זה הם העם היהודי ושפתו, שלא אבדו אף כי הארץ חרבה והעם יצא לגלות: 'אף אם שָׁדַד מאתו ארץ וממלכה,

34 Isaiah Berlin, *Three Critics of the Enlightenment* (2000: 85-87). נרפס גם בקפרו *Vico and Herder* (1976: 64-66). על תפיסת המחזוריות כלידה, בגרות, מוות, וכן שש תקופות בהיסטוריה אצל

אוגוסטין, ראו: Lawrence Besserman, ed., *The Challenge of Periodization* (1996: 7).
35 Niccola Machiavelli, *Discourses on Live*, Trans. Harvey C. Mansfield and Nathan Tarcov (1965: 209), וכן ראו: Machiavelli: *the Chief Works and Others*, Trans. Allan Gilbert, vol. I (1965: 278, 419; vol. III, 1232).

36 ראו: Gotthold Ephraim Lessing, *Dir Erziehung des Menschengeschlechts* (1785, No. 70, 88). צילום מן המקור נרפס בתוך גוטהולד אפרים לסינג, חינוך המין האנושי (תשכ"ו), הכולל גם תרגום לעברית מאת יצחק קליין.

37 ראו: ישעיה ברלין, בספריו הנזכרים לעיל, בהערה 34.

38 אתונני מארש, בהקדמה למהדורה האנגלית של המרע החדש לוויקו, סבור, כי סופרים גרמניים מן האסכולה של ההיסטוריונים הגיעו בעצמם לרעיונות דומים בדבר ההתפתחות ההיסטורית. ראו: Anthony Grafton, 'Introduction,' in Giambattista Vico, *New Science*, Translated by David Marsh (1999: xii-xiii).

39 Eric A. Blackall, *The Emergence of German as a Literary Language 1700-1775* (Cambridge, England, 1959; Ithaca, 1978: 4-5).

אין מקדש אין היכל, הלא תורת אלהיו עמו, מורשה מימי קדם, וקדוש שם אבותיו עוד נקרא עליו, ובלשון עברית כליל תפארת, כלה מחמדים, עוד יתפאר בה לאמור: הלא לנו היא, אבותינו הנחילוה לנו מימות עולם, מאלפי דור' (3-4).

שאכן זו היא תפיסה מבוססת של שלום הכהן, אנו למדים מתוך שחזור על רעיון זה בשיר אשר פירסם בראש כתב-העת העברי בכורי העתים, שהחל לצאת בעריכתו בשנת תקפ"א (1820), בשם 'על מחברת בכורי העתים': 'עתים לכל חפץ תחת הרקיע/ עת יעלה שיאו עד לעב יגיע/ ועת עשר מעלות אחרנית נסגו./ עת יציץ ציץ, יפרח יגמל הפרח/ ועת לרקבון יובל, יכסהו קרח/ עת מנוחה ודודים, ועת נעו יחגו./ גן עברים! נטעי שעשועים כך זרעו./ על לקח כמטר ערפו שמך;/ חלפה עת, עקבותיך לא נודעו./ נטשת, חרולים כסו פניך;/ תשוב תתחדש, עוד זרעך נטעו, עתה יבשלו כל בכורי עתך'.⁴⁰

תפיסת הלשון של הכהן

תפיסת תולדות הלשון במישנתו של הכהן חשובה לענייננו. כסופרים אחרים שדנו בנושא הלשון העברית (כגון: ויזל, פאפנהיים, שנאבר-לוויזון ואחרים),⁴¹ משלב הכהן בדינו ראשי פרקים לתולדות הלשון לאחר תקופת הפריחה הנזכרת מאז החורבן, ומתרכז בעיקר בימי הביניים. בתנאי הגלות הקשים נאלצו היהודים לזנוח את ה'חן[נ]כמות ו[ה]ידיעות' ומיקדו את עיקר עיסוקם הרוחני והתרבותי בתורה ובמצוות. צימצום זה מנע, לדעתו, את התפתחות הלשון העברית בזיקתה למקצועות אחרים — למעט היהדות: 'ותשבות לשון עברים מהגות בשאר חכמות ומלאכות; רק בדבר אלהים עשתה חיל' (5-6). נקודה זו חשובה להבנת תפיסת הלשון של הכהן. לפי תפיסה ייחודית זו, שלא מצאנו דוגמתה בין הוגי ההשכלה בראשיתה, ההפריה בין הלשון והמדעים ומקצועות החול היא הגורם העיקרי אשר העשיר את הלשון העברית בעבר. באופן זה מיישם הכהן את האידיאולוגיה הנוכחית של ההשכלה העברית, שדגלה בהרחבת העיון בלימודי חול ובמדעים תוך שימוש בשפה העברית, לראייה מחודשת ולרה-אינטרפרטציה 'מודרנית' של ההיסטוריה היהודית. וכך, הפרייה זו היא הדרך המוצעת לחידוש השפה העברית ותרבותה בזמנם, וההוכחה לזאת נובעת מן ההיסטוריה היהודית. לפי תפיסה זו, הבחין הכהן בשיפור שחל במצבו של העם היהודי בשלוש גליות: במצרים, בערב ובספרד. נוצרה בהן פתיחות ל'אהבת החכמה', ובעיקבותיה קמו 'אנשי שם ומדע גדולים ונודעים, והם כתבו ספרים גדולים ונכבדים' (6). פעילות רוחנית זו מציינת

40 שלום הכהן, 'על מחברת בכורי העתים', בכורי העתים א (תקפ"א), בראש הכרך.

41 על דיוני המשכילים בדבר השפה העברית, ראו פרק ו, על הלשון העברית בהשכלה, בספרי דור המאספים בשחר ההשכלה (177-195).

הטבה במצבה של התרבות היהודית, ובד בבד עלתה גם קרנה של השפה העברית. מעניין, שהכהן אינו מוצא כל הישג בחיבורים בימי-הביניים שתורגמו מערבית לעברית, וזאת משום שלדעתו לא הקפידו המתרגמים על טוהרת הלשון ועל כללי התרגום. הוא מבקר את חידושי הלשון שנוצרו מבליל של עברית, ארמית, ערבית ויוונית, ותולה בהם את אשמת השימוש ב'לעגי שפה' בין מחברי הספרים בדורות שאחריהם. בכך הוא משקף את נאמנותו לפורזים הלשוני אשר ההשכלה העברית אימצה אותו כסיסמתה וכדרכה בחידוש השפה.

פתיחות מהותית דומה מצא הכהן באיטליה ובאשכנז במאה השנים האחרונות, והוא מאפיין אותה כנכונותם של היהודים לאחוז הן ב'תורת ה'" והן בחוכמות ובלשונות, דהיינו, בתרבות אירופה. השילוב היה מפרה: תרגומיהם מלשון ללשון היו מוצלחים; 'מליצותיהם הפיקו נועם וקרבו ל'דמות ל'מליצות משוררי קדם' (7-8). הקריטריונים הלשוניים שהציב הכהן לפני הלשון העברית בדמותה האידיאלית נראים עתה בביור: חזרה ללשון המקרא ולשירת התנ"ך, ואלו תואמות את שאיפותיה של ההשכלה בכללה. בזאת רואה הכהן את ראשית תחייתה של העברית בזמנים החדשים ('בשנות המאה האחרונות' [7]), ובכך הוא מביא את סקירתו ההיסטורית לזמנו-שלזו — לתקופת המאסף, כדבריו: 'זוה כעשרים שנה והנה קמו בעלי המאספים, ואספו וקבצו מכתבי חכמה ואמרי דעת'. הוא מאפיין את תרומת המאסף בפירסום מאמרים בחוכמה ודעת — 'כתובים בלשון עברית צחה ונקיה' (8). סיכומו של המחבר על מפעל ספרותי זה, שהופיע עד כה בשבעה כרכים, מכליל ואומר:

'כשבעה [שבע] שנים צלחו מעשיהם בידיהם, דור ראה ושמח'. בשלב זה אין להכהן כל עניין להיכנס לפרטי פרטים של הגורמים שהביאו להפסקת הופעתו של כתב-העת, והוא מציין בקצרה, בלא פירוט, 'אך פתאום אבדה חשקת הקוראים, והמאספים נאספו' (8). אך למרות זאת, הכהן מביא רמזים שמתוכם אפשר להסיק משום מה נסגר המאסף.

מדוע נסגר המאסף?

ואכן, אחת השאלות המעוררות עניין בהקשר זה, הן מבחינתה הספרותית הן מבחינתה התרבותית וההיסטורית, היא: מדוע נסגר המאסף בשנת תקנ"ז (1797)? מעניין, כי למרות מאמציו הנמשכים והולכים של הכהן להצביע על ההמשכיות שבין הוצאת כתב-העת המקורי ובין הוצאתו המחודשת בעריכת-שלו, נוכחים אנו במגמה מנוגדת, שלפיה הכהן מציין באופן מודגש כי דרכו בעריכה תהיה שונה מזו של קודמיו. 'עתידים אנחנו להוציא לאור מאספים חדשים', הוא כותב, 'ע"ד [על דרך] המאספים הראשונים אשר נשבתו'. אך מניה וביה הוא כותב, כי ייזהר מלחזור על שגיאות העורכים שקדמו לו: 'אך נשמרה דרכינו להרחיק כל מניעה ומכשול אשר הסבו שביתת המאספים הנ"ל' (10). ואם היה איזה ספק בדבר משמעות דבריו, העורך מזהיר שיימנעו מלהדפיס חומר השנוי במחלוקת,

באומרו: 'נרחיק ממחברותנו בתכלית הרחקה כל דברי ריב וקטטה, וכל דבר אשר מתנגד חלילה לדתנו הקדושה], או כל לעג דתות אחרות... כאלה לא יבואו שערי מכתבינו' (12). כמרכן, הוא מבטיח, כי אם יידפס 'איזה שגיאה ומכשול נגד האמת', כי אז יתקנו מעוות בגיליונות הבאים 'ונודה האמת לעין כל' (11). נוסח דבריו ונימתם המתנצלת ומאמציו לשכנע את קוראיו בדבר שינוי המדיניות של כתב-העת מובנים לאור עברו של המאסף. ואלה דבריו: 'זבזה נסיר מעל שכמנו כל סרה ודבה; וידום כל משטיץ ומלשני בסתר. והאל הטוב יגן בעדנו; ויאורנו חיל לעשות הטוב והישר, ומצוא חן בעיניו ובעיני אחינו בני ישראל' (11).

ואכן, סגירת המאסף נבעה מן ההקצנה בעמדת עורכיו החדשים, אהרון וולפסון ויאל ברי"ל, שבאו בעקבות יצחק אייכל, וכן מן החיכוכים בתוך המתנה המשכילי. בכרך השביעי, שיצא בתקנ"ד לאחר הפסקה בת ארבע שנים בהופעת המאסף, יצאו העורכים החדשים בביקורת המסורת היהודית והחריפו את העימותים עם הרבנות המסורתית. לדוגמה, הם המשיכו ללבות את פולמוס הלגת המתים למורת רוחם של הרבנים,⁴² והביעו את תמיכתם ברב-המשכיל השנוי במחלוקת, שאול ברלין (לאחר פטירתו).⁴³

אך גם בתוך המחנה המשכילי עצמו התגלו בקיעים, ובין המשכילים עצמם התקיימו ויכוחים קשים, חלקם על רקע אישי וחלקם אידיאולוגיים. עורך המאסף, וולפסון, התכתש עם סאטאנוב והאשימו בהתחזות ספרותית, בכך שייחס את ספריו למחברים קדמונים.⁴⁴ וולפסון גם התפלמס עם אחד המשכילים המתונים, נחמן בר"ש בר"א, שבספרו עין משפט הביע הסתייגות מנטיותיהם הקיצוניות של העורכים החדשים בהמאסף. בר"ש מתח ביקורת על וולפסון בגלל עמדתו הקיצונית בסאטירה 'שיחה בארץ החיים', והאשימו בשאיפה לבטל את המצוות המעשיות. לדבריו, 'לאחר מות משה' [מנדלסון], בא אהרון [שמו של וולפסון] והחטיא את העם בעגל הזהב'. הוא אף כינה את העורכים בכינוי גנאי.⁴⁵

גם משכיל אחר, ברוך ייטלש, שהיה ממשתתפי המאסף, מתח ביקורת נוקבת על עורכים אלה של המאסף. הוא האשים אותם, כי סטו מדרך העריכה המקורית של העורכים הקודמים, וכי עתה המאסף בעריכתם מלא שיבושים וחומר קלוקל. ייטלש טען, כי העורכים חירחרו ריב, ובייחוד הוקיע את אהרון וולפסון, משום שתיאר את הרב הפולני, ר' פלוני, בסאטירה 'שיחה בארץ החיים', כדמות נלעגת. ייטלש הטיח בעורכים דברים בוטים וטען, כי

42 בהודעה על פירסום חוברת בנושא זה מאת יואל ברי"ל, העורך השני (המאסף ז: ק"ס), ובפירסום מאמר בגרמנית באותיות עבריות באותו נושא מאת יצחק אייכל (ש"ס"א). עוד על הסיבות לסגירתו של המאסף, ראו בספרי שער להשכלה: מפתח מועד להמאסף, כתב-העת העברי הראשון (54-55).

43 הם פירסמו ביקורת המהללת את כתב ישר (המאסף ז: רס"ו), הסאטירה השנונה, ומשבחת את מחברה, הרב-המשכיל.

44 ראו: המאסף ז (ג, תקנ"ו: רנ"ב-רנ"ג), וכן ספרי במאבקי תמורה: עיונים בהשכלה העברית בגרמניה בשלהי המאה הי"ח (תשמ"ח: 83, 87).

45 נתמן בר"ש בר"א, עין משפט (ד, ח). וראו בספרי במאבקי תמורה (שם: 91, הע' 29). 'שיחה בארץ החיים' נדפסה בעילום שם מחברה, אהרון וולפסון, בהמאסף ז (תקנ"ד-תקנ"ו).

'צעירים גנבו את שם המאסף ולבשו את עצמם למעילם למען כצוע כצוע ולעשות שם בארץ'. משום כך, קבע ייטלש, 'לא יקרא עוד המאסף כי אם יקרא שמו בישראל "האספסוף" כי האספסוף אשר בקרבם אספו וחברו חבר משחית נועם מליצה הקדושה ויתאוו תאוה במותרות שאינו מוכן להם'.⁴⁶

על מצבה של ההשכלה לקראת שלהי המאה אנו למדים מן המוטו מאת י"ל (בריי"ל) לחוברת האחרונה של המאסף לשנת תקנ"ז, שלאחר צאתה נסגר כתב-העת: 'החכמה בחוץ תרון ברחוב תתן קולה, / אכן אין עונה ואין קשב ואין שומע לה/... ועד עתה אין איש מאסף אותה הביתה'. נימת הייאוש מבצבצת מפי השורות. עם גבור הסכסוכים אפילו בתוך המחנה המשכילי עצמו, המשך הירידה במספר החותמים לכדי 120, וחוסר העניין בעברית, נאלץ המאסף להפסיק את הופעתו.⁴⁷

שנה קודם לכן, בתקנ"ו, התבטא המשכיל נחמן בר"ש בשנינה על מצבו של המאסף במוטו לספרו הביקורתי הנזכר עין משפט, ובתוך כך הציע סיבה נוספת להפסקת המאסף: 'שאלוני/ המאסף אם יאסף או יוסף/ השיבוחים/ לא ירבה עוד כותב כי תם כוסף'.⁴⁸ ואל-נכון הוא רומז על מיעוט החותמים, כאמור, ועל היעדר התמיכה הכספית, שאף הם הביאו לסגירת כתב-העת.

מצב העברית בעת חידוש המאסף

הפרוספקט בשורת מאספים חדשים משמש מקור נוסף לתיעוד מצבה של השפה העברית ותרבותה ערב הניסיון לחידוש את המאסף. הכהן משרטט קווים עגומים למצבה הירוד של העברית באותו זמן, עשרים שנה לאחר עידן הפריחה עם תחילת הרצאתו לאור של המאסף, שתואר לעיל. הוא מבחין בשינוי שחל עתה ביחסם של היהודים כלפי העברית: 'רוח אחרת החלה לפעם בקצה עמנו. מאסו בלשון אבותיהם והשליכוה אחרי גגם'. אלה שדחו את העברית, אימצו במקומה את 'לשון [ה]עמים', באומרים 'מה לנו ולשפת עברית? הלא בעבור זה נבדלנו ונשטמנו מכל עמי הארץ' (8-9). לפי הבחנתו זו של הכהן, גברה באותו זמן

46 פנחס חנניה ארגווי די סילוא ס"ט [ברוך ייטלש], 'קברות התאוה', ספר האורב (תקנ"ה: ב, ע"ב; ה, ע"א; כ, ע"א).

47 מאיר הלוי לטריס, ספר מכתבי עברית (1868: 137). נדפס גם בספרו זכרון בספר (1869: 96). יהודה ליב בן זאב כותב דברים דומים בתקס"ז: 'והנה ירדה השפה עשר עלות ממעלות אשר עלתה בימי חייו [של מגדלוסון]. כי אשר ידעו לשונה לא ילמדו בספרי, והקוראי בספריה לא ידעו לשונה. ולא נשאר מכל ההמן כי אם ההתאמצו' בלמוד שאר הלשונות, ושפת עברית כעושיה על עדרי חברה'. ראו: 'הצעה', ארצו השרשים א (תקס"ז: 17-18 [המיספור שלי]).

48 עין משפט, בעער. על מספר החותמים בשנת 1797, ראו: L. Zunz, 'Sterbetege', *Kalendarund* (1847: 93) *Jahrbuch für Israeliten VI*

שאיפת ההתבוללות, ונסתמנה תחושה בין היהודים הנוטים להשכלה, שהתרבות היהודית היא הגורם לשינאת היהודים. מסתבר, כי ההשכלה העברית, ששאפה לַגְשֵׁר בין שתי התרבויות ועם זאת לשמור על התרבות העברית כמאפיינת את רוח הנאורות האירופית, לא הצליחה לעצור בעד גל ההתבוללות, וכנראה הגשר הפרוֹנְרֵפִיאִלִי שעמלה לבנות היה חר־סטרי — מן היהדות חוצה, לַמְגִינֵת ליבם של המשכילים העבריים.

סיבה נוספת לזניחת העברית מוצא הכהן בהורים שמנעו מילדיהם את לימוד העברית משום שלא ראו בה תועלת מעשית. במקום זאת, הם העדיפו מקצועות לימוד שיועילו למחייתם של בניהם. תמונה דומה מצטיירת גם בעיני בן זאב שנתיים קודם לכן, ואף הוא מביא סיבה זו להידרדרות שחלה במעמדה של השפה העברית.⁴⁹

הרקע לחידוש המאסף

מה הרקע לחידוש המאסף? שנתיים לאחר הפסקת הופעתו של המאסף הראשון, בשנת תקנ"ז, נעשה ניסיון שלא הצליח לחזור ולהוציא. ב"ז באב תקנ"ט פנה שלום הכהן במכתב אל יצחק אייכל, העורך הראשון של המאסף, וקרא לו לחדש את הוצאת המאסף.⁵⁰ המכתב כתוב בלשון נמלצת, כמקובל, וגדוש בוזכרי פסוקים על פעולת המאספים עשרים שנה קודם לכן בהרמת קרן העברית, ועתה, עם סגירת המאסף, על ירידת השפה ועל הרצון ('זאני אך תקות מעט לי') 'להחזיר עטרה ליושנה' באמצעות חידוש כתב־העת. הכהן מרכיז ראשו ביראת כבוד בפני אייכל בדרך שאייכל עצמו נהג שש־עשרה שנה קודם לכן, בתקמ"ג, לפני המשורר הוותיק וזל, שממנו ביקש הסכמה להוצאת כתב־העת. 'קום נא עתה אדוני', קורא שלום הכהן הצעיר, בן הכ"ו, אל העורך הוותיק אייכל, 'כי כאיש גבורתך, שנס עוד כגבר מתניך, אולי תוכל להקימה [את השפה העברית] מעפר, ותתחדש כנשר נעוריה... אם תשוב להוציא מכתבי המאסף'. הוא שוטח את בקשתו: 'הקם נא לעזרתי, ולעזרת שפה העברית'. הכהן מבטיח לאייכל כי רבים מעוניינים בחידוש המאסף גם מחוץ לגרמניה, וכי יוזמתו והשתתפותו יעודדו גם אותם לתת יד למפעל.

למה התכוון הכהן בפנייתו זו אל אייכל? האם ביקש לגייס את אייכל כעורך כתב־העת (כדבריו: 'אם תשוב להוציא מכתבי המאסף'), או רצה רק שיתמוך בכתב־העת בעריכתו של

49 בן זאב, 'הצעה', ארצו השרשים א (17-18; [המספור שלי]), על ירידת השפה עשרים שנה לאחר פטירת משה מנדלסון, שבפעולותיו רואה בן זאב את המפנה המהותי בכיוון תחיית השפה. בן זאב מונה כסיבה אחת את החומרנות ורדיפת הבצע שפשו בעם ואת הנהירה אחר לימודים המועילים לפרנסתם וכן לימודי החול ובנוסף להם לימודי מוסיקה ומחול, וכך שלא נותר פנאי ללמוד עברית (וראו לעיל, בהערה 47).

50 שלום הכהן, כתב ישר (1820: 95-96). נדפס גם בספרו של לטריס, ספר מכתבי עברית (136-137).

שלום הכהן עצמו? ממכתבו קשה להגיע למסקנה מוחלטת. בעת כתיבת המכתב אל אייכל כבר הופיע ספרו הראשון של הכהן, משלי אגור, החתום בתאריך ט' אייר תקנ"ט (בהקדמה), ושמו כבר הלך לפניו.⁵¹ שלום הכהן כותב, כי שיגר את מכתבו לאייכל: 'בשלחי לו מחברת אחת ממני', וכי הגיש לו 'מגלת ספר כתובות עליה מליצות עברית'.⁵² ולא מן הנמנע, שהכהן היה מוכן לאפשרות שהעריכה תיפול על שכמו־שלו, שכן הוא ביקש מאייכל שימליץ עליו לפני מיודעיו בברלין. 'למען אציב לי פה יד, ואדעה מה אעשה'.⁵³ מכל מקום, ברור שהכהן — יוזם החידוש — מוכן לפעול באופן אישי להפצת המאסף ולרכישת חותמים ותומכים, שהרי הוא מבטיח למכתבו, אייכל — כדי לזרוז להצטרף למפעל — כי 'אף ידי תכון עמהם, ואתאמץ בכל כחי לחלקם ביעקב ולהפיצם בישראל, כי רבים מאוהבי ומכירי במרחקים כלתה ונכספה נפשם לקנותם'.

אייכל עונה לו כעבור שלושה ימים (בכ' מנחם [אב] תקנ"ט), וחשובתו לא זו בלבד שאינה מעודדת, אלא שהיא מלאה ייאוש. עם כל ההערכה למכתבו הצעיר, הוא אינו מוכן להשתתף בחידוש המאסף, משום שאינו חושב שיוכל לעזור במשהו. 'כי מי אני לעמוד לעזר לך? ומה חילי כי שמתני למנוס לך?'. מכתבו של אייכל משקף את אכזבתו האישית ואת ייאושו הגדול מן ההשכלה העברית, שהיה אחד מפעיליה. יש במכתב הערכת מצבן של התרבות העברית ושל השפה העברית בעיני סופר ועורך זה. ואלה דבריו:

גם אנכי טעמתי את קבעת כוס התרעלה אשר עבר על עם יהודה ועל משכיליו. חלפו ימי האהבה, עברו ימי הברית אשר היו ביני וביני בני ישראל; עת נראו נצני החכמה ותפרח לשון עבר לתהלה ולתפארת, אז יצאו נערי בני ישראל ללקוט מפרי תבונתה דבר יום ביומו. נסו ואינם — אהה! אף לא יוסיפו שוב; מיום אמרו בלבבם לאמור: מלאה כל הארץ דעה, מאסו בלשון אבותיהם, וישליכוה אחרי גינם; גם אותי שכחו ויעזבוני כערער בערבה.⁵⁴

אף-כי אייכל שימש באותן שנים כמזכיר 'אגודת הידידים' בברלין, הוא לא ראה טעם ולא גילה נכונות לקשר את הכהן עם איש מבני החבורה או עם כל אדם אחר. מכתבו נכתב מ'שענעבערג סמוך לברלין',⁵⁵ ולפי לטריס, אייכל ישב 'אז באחת מערי השדה סמוך לברלין' (ישיבת ארעי או קבע?) וחדל מפעילותו בחברת שוחרי הטוב והתושיה.⁵⁶ הוא כותב: 'ועתה

51 שלום ברי"ך ממעזריטש, משלי אגור ח א (תקנ"ט), בסוף ההקדמה.

52 כתב יושר (95); מכתבי עברית (136).

53 כתב יושר (96); מכתבי עברית (137).

54 כתב יושר (שם); מכתבי עברית (שם). התאריך במכתבו של אייכל, כנדפס בכתב יושר, הוא י' מנחם תק"ס'. לטריס תיקן זאת ל'כ מנחם אב תקנ"ט'.

55 הכהן, כתב יושר (שם) בחתימת המכתב; לטריס, מכתבי עברית (שם), מזהה את המקום כ'שענעבערג סמוך לבערלין'.

56 לטריס, 'מכתב להזכיר' (73).

אל מי אשא קולי לדבר טוב בעדך? אל מי אפנה לבקש עזר ותרופה לנפשך האומללה? שוטט נא בחוצות, סב נא ברחובות, פקח עיניך וראה אם תמצא אחד בעיר ושנים במשפחה אשר יאכו שמוע לך, אם יחושו כי שפת עבר על לשונך? — ככה נהפכו העתים ותולדותיהם, ככה נהפכו אנשים ודעותיהם!⁵⁷ עצתו 'המעשית' להכהן היא לשאת 'את הקינה הזאת על מפלת הלשון והספר' ולאֶתֵר את המתאבלים עימו, לקרוא להם לשלום, כי הם 'מן השרידים הוא אשר השאיר אלהים לנו לפלטה' (שם).

במכתבו מציע אייכל, מייסד המרכז המשכילי, הסבר לכישלונה של ההשכלה: במקום למלא אתר דרישת ההשכלה לשלב בין התרבות העברית ובין תרבות המערב, נהו דורשי השכלה בסוף המאה רק אחר תרבות המערב והזניחו לחלוטין את העברית. על-אף תגובתו השלילית של אייכל, שלום הכהן התמיד בניסיונותיו, וכעבור עשר שנים, בתקס"ט, חידש את הופעת המאסף.

התוכנית של בשורת מאספים חדשים והשוואתה לנחל הבשור

בהמשך הפרוספקט הובא תוכן העניינים המוצע בתוכניתו של העורך החדש. השוואת תוכנית המדורים בבשורת מאספים חדשים לתוכנית המדורים בנחל הבשור תלמדנו על כמה שינויים חשובים בדרכי העריכה ובדפוסי המחשבה בין העורך הראשון ובין העורך האחרון של המאסף, וכן על שינויים שהוזמן גרמם, שהתבטאו בניסיונו של העורך החדש להתאים את כתב-העת לתנאים החדשים שנוצרו. עם זאת, ההשוואה מעידה גם על שאיפה להמשכיות, מגמה שהוזכרה לעיל.

בשני הפרוספקטים יועד המדור הראשון לשירה, שנחשבה כשיא היצירה, אך בהמאסף המחודש נוסף למדור זה גם העיון ברטוריקה העברית ('מליצת לשון עברית'), שבה היה לעורך-המשורר עניין מיוחד. המדור השני בהמאסף היה מדור המאמרים, ואילו כאן הוגדר המדור כ'ענייני חכמות', מונח חשוב במשנתו של הכהן, כנזכר לעיל, המתייחס למדע, ידע כללי ולימודי חול. שאר המדורים נחזרו בשינויים קלים, ובהם מדור למקרא ובו פירושים ותרגומים, ובכללם חידושים בדקדוק הלשון, מדור לתולדות הלשון העברית ולגדולי המחברים בלשון, מדור להיסטוריה ישראלית ולתולדות הזמן. המדור להיסטוריה לא הובא בתוכנית המקורית בנחל הבשור, אף כי נתפרסמו בהמאסף הישן מאמרים בהיסטוריה כללית במדור 'קורות העתים'. העורך החדש ייחד לנושא זה מאמרים אחדים כחלק מתוכניתו החדשה לחנך את הקוראים שאין להם רקע מתאים. נושא אחד שנעלם לחלוטין מהמאסף

החדש הוא התלמוד, נושא שהופיע בהמאסף המקורי. וכנראה, שבשלב זה, כבר לא היה עניין בו לדור המשכילים החדש, שלא קיבל חינוך מסורתי.⁵⁸ המאסף החדש חייב היה להתמודד עם קהל שונה מזה של קודמו, עובדה שהצטיירה בחלקו הראשון של הפרוספקט בקובלנותיו של הכהן על הירדררות השפה העברית בזמנו. משום כך הדגיש העורך במיוחד, כי כתב־העת החדש קיבל על עצמו מִטלה: לשרת קהל קוראים שאינם מלומדים, וכן קוראים שטרדות הזמן מונעות אותם מלעסוק בלימוד. ובכן, בעוד שהמאסף הראשון היה מיועד בעיקר לאליטה – לסופרים, למחנכים ולאנשי רוח – הנסיכות המשתנות מביאות את העורך לנסות למשוך גם קורא מסוג אחר. לצורך הקורא שמידת ידיעותיו בעברית היתה מוגבלת, הציע העורך פה, ואף בכתביו הרבים, תרגומים שוטפים של הטקסט לגרמנית.⁵⁹ ולגבי הקוראים המחונכים, הוא מביטח, כי 'גם חכמים ישמעו חדושים ויוסיפו לקח' (11). אך התכלית הראשית המובאת בראש היא, 'להרים קרן שפת עברית, ולדבר בה נכבדות בחכמות רבות' (11).

העורך נתן ביטוי לסוגים השונים של קוראיו ולדרישותיהם השונות והמנוגדות במאמר הפתיחה להמאסף המחודש, 'דבר אל הקורא'. היו קוראים שהיה להם עניין בשירים ובשפה העברית, ואילו אחרים התעניינו בהיסטוריה ובחידושי מדע. כדי למלא רצונם של כל החוגים ולמשוך קהל קוראים רחב ככל האפשר, החליט העורך 'גם מזה ומזה לא הנחנו ידינו', וזכה יצאנו ידי כולם' (ח, ד). הסברו של העורך נועד להתנצל לפני קוראים בעלי ידע על פירסום חומר פשוטי ונדוש, ולהטעים את מטרתו החינוכית של כתב־העת: 'יען שמנו לנו למטרה להיות לתועלת ג' כ' להמון אינם מלומדים'. הוא הביא כדוגמה את פירסום 'קצור מגלת יהודית' (ע"ט), המופרת לרוב הקוראים; ואף על פי כן הביאו את הקיצור לתועלת הקורא שמידת ידיעותיו מועטות (ד).

58 נחל הבשור כרוך עם המאסף א (תקמ"ד: א-ג): הירחון העברי יחולק, לפי נחל הבשור, לחמישה מדורים, כדלקמן: א. 'שירי לה"ק' – שירים; ב. מכתבים: מאמרים ומסות; המדור מחולק לארבעה חלקים: 1. 'ענייני לשון' בכלל, והלשון העברית בפרט, דקדוק, מליצה (פואטיקה), נרדפים; 2. 'מקרא': פרשנות ותרגום; 3. 'מדע ומוסר': ידע כללי ומוסר, מקור ותרגום, מספרות המקורות או מספרות הזמן; 4. 'תלמוד': הוראת התלמוד בשיטה מסודרת תוך הדגשת מקור ההלכה, ומאמרים בנושאי החינוך; חינוך מוסרי וחינוך הגוף; ג. 'תולדות גדולי ישראל': מדור הביוגרפיה; ד. 'תולדות הזמן': חדשות על המתרחש באירופה; ה. 'בשורת ספרים חדשים': הודעות על ספרים חדשים בעברית ובלועזית וכן רצניזיות. תוכנית 'בשורת מאספים חדשים': (א) ענייני שיר ומליצת לשון עברית... (ב) ענייני חכמות וידיעות מכמה חדרי חכמה. (ג) ביאורים והעתקות מקומות הקשים בספרי תנ"ך; ובכללן חדושים מדקדוק הלשון ודרכי שמושיה. (ד) תולדות לשון עברית ודורשיה... (ה) חדושים וקורות עמנו בדורות קדומים, ותולדות הזמן. (ו) תוספות מלשון אשכנזית וצרפת... (11-12).

59 בשורת מאספים חדשים נדפס, כאמור לעיל, בעברית ובתרגום שוטף לגרמנית באותיות עבריות, וכן רבים מספריו של הכהן, כולל משליו ושיריו. עוד לעניין זה, ראו הפרק על 'המתחים הבין-לשוניים בכתב־העת המשכילי המאסף וסביביו', בספרו של שמואל ורסס, 'הקיצה עמי': ספרות ההשכלה בעיין המודרניזציה (תשס"א: 44-45), נדפס תחילה ברפים למחקר בספרות 11 (תשנ"ח: 29-70).

העריכה החדשה של המאסף

בעריכתו החדשה, השתדל העורך, כאמור, להחזיר 'עטרה ליושנה'⁶⁰ וללכת בעקבות העורכים בשנותיו הראשונות של הירחון, בשאיפה להימנע מן העמדות האגרסיביות של העורכים שבאו אחריהם, וולפסון ובריי"ל. העורך החדש מבקש להעתיק את דפוסי המאסף הישן, ובוודאי להצביע על המשך דרכם של העורכים הראשונים, וכך שלפני חידוש המאסף ייסד חברה בשם 'אוהבי לשון עברית' במתכונת הישנה, כפי שהוא מצייין במפורש: 'ע"ד המאספים הראשונים אשר נשבתו' (10). מטרת החברה 'להרים קרן שפת עברית', ניסוח השונה מזה של המאספים הראשונים, שכתבו כי מטרתם 'להפיץ בישראל סגולת לשונינו הקדושה' (נחל הבשור י"ב) ולהוציא לאור את המאסף. עתה, לאחר ירידת השפה, נדרשת הרמת קרנה. על פעילות החברה, בנוסף להוצאת המאסף, אין לנו מידע. על סמך הדגש זה על הפצת העברית, מסיק מאהלר בצדק, כי נחלשה מגמתם של המאספים להפצת השכלה בכלל, והושם הדגש רק על שפת ההשכלה.⁶¹ פרטים נוספים על החברה מתגלים מתוך מכתבו של העורך אל פאפנהיים, שממנו ביקש, כאמור, הסכמה להוצאת המאסף והשתתפות בכתיבה.⁶² בין חבריה נימנו 'תורניים, רופאים, בעלי חכמות ולשונות נפרדות' וכולם 'אוהבי אל ותורתו האמתית' (המאסף ח, ל"ח), הדגשה שנועדה אף היא לשכך יריביות קודמות, ועם זאת להשאיר פתח לפרשנות משכילית של המושג האמביוולנטי 'תורתו האמתית'. מי היו חברים אלה? שלום הכהן נמנע מלמסור פרטים בנוגע לזהותם במכתבו אל פאפנהיים,⁶³ אולי משום עמדתו השמרנית של סופר זה. העורך חשש, שמשכילים המזוהים עם האגף הקיצוני עלולים להרחיק את פאפנהיים מלתמוך בהמאסף. הפנייה אל שלמה פאפנהיים עשויה להיות מובנת על רקע הנאמר לעיל. גם בכך חוזר שלום הכהן והולך בעקבות העורכים הראשונים של המאסף, אשר פנו בזמנם אל משורר תקופתם, נ"ה ויזל, כדי לקבל את תמיכתו. את פנייתו אל אייכל משנת תקנ"ט, כמובן, לא יכול היה לפרסם בגלל תשובתו הפסימית שאף לא תלתה תקווה בחידוש כתב-העת. שלמה פאפנהיים כבר נודע כבלשן וכמשורר (יריעות שלמה, תקמ"ד; אגדת ארבע כוסות, תק"ן), והוא אף השתתף בהמאסף הקודם (ו, שי"ד).

וכך, הכהן פנה אליו וביקש ממנו בשם החברה לתמוך בכתב-העת המחודש ולהשתתף בו. הכהן נדרש לביטויים המזכירים את פניית המאספים הראשונים אל ויזל (שהתפרסמה כאמור בנחל

60 ביטוי המופיע במכתבו הנזכר של שלום הכהן לאייכל (לטריס, ספר מכתבי עברית [136]).

61 ראו: רפאל מאהלר, דברי ימי ישראל דורות אחרונים א, ספר שני (175-177).

62 'דברי אגרת ע"ד הוצאת המאסף', המאסף ח (תקס"ט: ל"ו-ל"ח).

63 'זאל ידרוש נא אדונינו לשמות אישי חברתנו, כי המה פלאי, ואך בסתר יבקשו בעליה לפעול טוב, ועת לחשות, אמנם יבא מועד ותדעם אדוננו. אך זאת לדעת כי יש בינינו תורניים, רופאים, בעלי חכמות ולשונות נפרדות וכלנו אוהבי אל ותורתו האמתית, ואין לנו חלק ונחלה עם אותם הפונים עורף לכל דבר אלהים חיים' (ח, ל"ח).

הבשור), וכמוהם הבטיח לסור למשמעתו ולהתנהל לפי עצתו (ל"ז).⁶⁴ 'אולי תשוב עוד ותתחדש כנשר נעורים', כתב הכהן לפאפנהיים על ציפייתו שחידוש הוצאת המאסף יביא לקידום השפה העברית (ל"ז). ואכן, פאפנהיים נענה בחיוב (ל"ו), אף-כי הוא טען, כי בערוב ימיו כל עיסוקו הוא 'למוד התורה וידיעת דרכיה', ובהוספה משמעותית הוא הדגיש, 'כי זה כל האדם' (ל"ט). מתחילה ניפר, כי העורך החדש משתדל להראות כי חידוש המאסף מעיד על התחדשות השפה העברית, וגם ניסיון זה נעשה ברוח הדברים שנכתבו בידי המאספים הראשונים, עשרים וחמש שנה קודם לכן. וכך הכריז המוטו לכרך החדש על חידוש הלשון: 'שפתי עמים! אֶל ליקהת אֶם תבוזנה/ אל תאמרנה לי קרוב יום מותי/ אל עוד מרה כי נעמי לי קראנה/ כי עדנה היתה לי אחרי בלותי'. על החתום: 'שפה עבריה'.

הישגיו של העורך ניפרים גם בכך, שעלה בידיו להביא את טובי הסופרים העבריים באותה עת שישתתפו בכתב-העת. חלקם היו המשתתפים הוותיקים, כגון, שלמה פאפנהיים, דוד פראנקו מינדיס, ברוך לינדא ודוד פרידריכספלד, וחלקם סופרים חדשים: שלום הכהן עצמו, משה פראנקפורט-מנדלסון, דוד קארו, ואחרים.

הוא גם הצליח, כהבטחתו לאיכיל, להפיץ את המאסף בגרמניה ומחוץ לגרמניה: בפאריז, באמסטרדם ובקופנהאגן (פ"ו). גם רשימות החותמים שצורפה לכרך העידה על הפצה מרשימה של כתב-העת, בסך כולל של כ-360 חתומים בערים כפראג, קופנהאגן, פטרסבורג, רוטרדם, ריגא ועוד, בנוסף לערים רבות בגרמניה עצמה כברלין והאמבורג. אם הרשימות הללו נכונות, הרי שהמאסף החדש עלה בתפוצתו על כתב-העת המקורי בכרכיו הראשונים, שמשפר חותמיו הגיע ל-250 עד 300.

תופעת המאסף וניסיונות חידושו

לתופעת המאסף ככתב-עת עברי מודרני היה הד שנמשך שנים רבות. חידושו בידי שלום הכהן הצליח להחיות את כתב-העת למשך שלוש שנים, ואחר-כך שוב נסגר העיתון. אך לתופעה זו היה המשך. שלום הכהן עצמו יסד את כתב-העת העברי השני, בכורי העתים,⁶⁵ ובו הובא מבחר רב מתוך שלושת הכרכים הראשונים של המאסף. גם אם העתקה זו עשויה להעיד על מיעוט החומר המקורי שהגיע אל שולחן מערכת בכורי העתים, אין כל ספק שתופעה זו מעידה על יחס חיובי ביותר כלפי המאסף הראשון.

64 ואולי בכך הוא בא להשיב את טענתו של ייטלש בספר האורב, שוולפסון וברי"ל לא שעו לעצתו של ויזל בנחל הבשור להימנע מסאטירות ולעג.

65 העורך, שלום הכהן, נדרש לביטוי לשון דומה בשיר הפותח את בכורי העתים ומופיע גם בבשורת מאספים חדשים: 'על מחברת בכורי העתים: עתים לכל חפץ תחת הרקיע/ עת יעלה שיאו עד לעב גינע/ ועת עשר מעלות אחרנית נסגו' (שיר בראש גיליון א של בכורי העתים).

בשנת תקפ"ט עשה רפאל פירשטנטהל ניסיון נוסף להוציא את כתב־העת מחדש, ואכן, עלה בידו להדפיס את כרך המאסף לשנת תקפ"ט.⁶⁶ יחס מיוחד זה כלפי המאסף ניכר גם באמצע המאה הי"ט, במפעלו של לטריס, שחזר והדפיס בתרכ"ב (1862) מהדורה חדשה של כרך א של המאסף לשנת תקמ"ד בשלמותו.⁶⁷ לפני כמה שנים גילה החוקר ולטר רול ניסיון נוסף להוציא את המאסף בקאסל בשנת 1799 – גיליון שנמצא בכתבי־יד ולא ראה אור.⁶⁸ לאחרונה גיליתי כתבי־יד של מאסף נוסף בספריית רוזנטליאנה בשם כתר תורה,⁶⁹ המאסף, שלא פורסם, מן השנים תקע"ה-תקע"ו (1815-1816).⁶⁹ ולבסוף, בשנת 1818 נעשה ניסיון – שאינו ידוע – להוציא מבחר ספרותי מתוך המאסף הראשון. עדות לכך תמצא בכרוז בשפה הגרמנית שגיליתי לפני שנים אחדות בספריית המדינה בברלין, אשר הפיצו המשורר משה בישנטל וירמיה היינמן, עורך ידידיה, בשנת 1818, וממנו מסתבר, כי משכילים אלה ניסו להוציא לאור מבחר ספרותי מתוך המאסף, שלפי התוכנית היה אמור לכלול שני חלקים: האחד נקרא 'מבחר המאסף', והשני 'תוספת המאסף'. לשם הדגמה הביאו שיר בעברית מאת יואל ברי"ל ותרגום אידיליה מאת סלומון גסנר בידי דוד פרידלנדר. הכרוז נרפס בחלקו גם בכתב־העת הגרמני ידידיה ב-1818.⁷⁰ ככל הידוע, לא הצליחו להגשים את תוכניתם. אבל זה עניין למאמר אחר.

66 המאסף לשנת תקפ"ט בעריכת רפאל פירשטנטהל (ברסלוי, 1829), עברית וגרמנית, הקדמה לא ממוספרת, 234 עמודים, על־פי בית עקד ספרים ב (תשי"ב: 538; מס' 269), 226 עמודים על־פי גלבוש, לקסיקון העיתונות העברית (53). ראו: הערתו של צמריין, המאסף, כתב העת המודרני הראשון בעברית (68), על מהדורה שנייה של כרך זה.

67 מאיר הלוי לטריס, מהדיר, המאסף לשנת התקמ"ד, מהדורה ב (תרכ"ב). יש גם גירסה נוספת של מהדורה זו, ובשערה נרפס התאריך תרכ"ה; היא נרפסה בבית־דפוס אחר, ועמוד ההקדמה שונה מזה שבמהדורת תרכ"ב. כמו־כן, נמצאת בספריית ההיברו יוניון קולג' בניו־יורק מהדורה נוספת של המאסף (מהדורת 1862), בת קכ"ב עמודים, ובה שער המאסף לתקופה הראשונה משנת תקמ"ד, וכן חומר שאינו נמצא בכרך השלם. מהדורתו של לטריס נרפסה כנראה חלקים חלקים.

68 המאסף מקיץ תקנ"ט, לפ"ק פה קאסל, כתבי־יד (1799) של כתב־עת הנמצא בספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בסטרסבורג, שעליו פירסם ולטר רול (Walter Röhl) מאמר (ראו להלן). 64 עמודים בעברית + עמוד הערה בעברית + 6 עמודי הערות בגרמנית. ראו: Walter Röhl, 'The Kassel "Ha-Meassef" of 1799 [:] An Unknown Contribution to the Haskalah,' *The Jewish Response to German Culture*, Jehuda Reinharz, ed. (1985: 32-50).

69 כתבי־יד המאסף נמצא בספריית רוזנטליאנה באמסטרדם: כתר תורה המאסף דברי מליצה הגונים ועריבים ומשלי מוסר וספורינים] נחמדים שנאספו יחד (קוברדן, תקע"ה), מאת מאיר דה וולפט (Meier de Wulft).

70 *Ankündigung für Freunde der hebräischen Litteratur* (Berlin, 1818), חוברת בת חמישה־עשר עמודים, כרוכה בסוף כרך א של המאסף החדש (1809), בעריכת שלום הכהן, הנמצא בספריית המדינה בברלין. בתוכניתו לפרסם על כך מאמר נפרד. הכרוז נרפס גם כמאמר (בלא הדוגמאות בעברית) בידידיה: *Ankündigung für Freunde der hebräischen Litteratur*, *Jedidja* II, 1, 1: 117-122. ייתכן שהתוכנית לא יצאה לפועל בגלל מותו של בישנטל, אחד משני החתומים על הכרוז, ב-27 בדצמבר 1818, כחצי שנה לאחר הופעת הכרוז (על־פי נקרולוג שנרפס בכתב־העת הגרמני שולמית, כרך ה, חלק 2, גיליון 3 (1818-1819: 215-216). על כרוז דומה, אך בעברית, שכותרתו 'קול קורא', דיווח א"מ הברמן, מבלי שהביא סימוכין ביבליוגרפיים למקור הפרסום, בתוך: מפרי העט והעת (תשמ"א: 47-50).

ביבליוגרפיה

האנציקלופדיה היהודית

Encyclopaedia Judaica, 685-686, Jerusalem : 1971

האנציקלופדיה העברית

תשכ"ד: 'שלום הכהן', כרך י"ד, ירושלים, תל-אביב.

בישנטל, משה והיינמן, ירמיה

'Ankündigung für Freunde der hebräischen Litteratur,' *Jedidja* II, 1, 1, Berlin : 1818

בן זאב, יהודה ליב

1827: 'הקדמה', תלמוד לשון עברי, וינה, מהדורה א' תקנ"ו.

1827: 'שיר למעלות', תלמוד לשון עברי, דף ו' ע"ב.

תקנ"ז: הודעה על הופעת הספר תלמוד לשון עברי, המאסף, כמדור 'כשורת ספרים חדשים', המאסף ז, שצ"ד.

תקס"ז: 'הצעה', אוצר השרשים, א', וינה.

בן-יעקב, יצחק אייזיק

תרל"ז-תר"ם: אוצר הספרים, וילנא.

גלבע, מנוחה

תשנ"ב: לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, ירושלים.

דברי המאספים [שלום הכהן]

תקס"ט: 'דבר אל הקורא', המאסף ח.

דה וולפט, מאיר

תקע"ה: כתר תורה המאסף דברי מליצה הגונים ועריכים ומשלי מוסר וספורי[ם] נחמדים שנאספו יחד, קוברדן.

הברמן, א"מ

תשמ"א: 'כתבי-העת העברים הראשונים בתקופת ההשכלה', מפרי העט והעת, ירושלים.

תשמ"א: 'קול קורא', מפרי העט והעת, ירושלים.

הכהן, שלום

- תקס"ט: 'בשורת מאספים חדשים' [מנשר על חידוש הופעת המאסף], המאסף ח.
תקס"ט: 'דברי אגרת ע"ד הוצאת "המאסף"', המאסף ח.
תקנ"ט: משלי אגור א, ברלין.
תק"ע: 'גירוש היהודים מספרד', המאסף ט 3, כ-כ"ט, מ"ג-מ"ח, ע"ב-פ.
תק"ע: 'דברי הימים לבבל', המאסף ט 2, כ"ג-ל, ל"ה-ל"ט.
1820: כתב ישר, וינה.
תקפ"א: בכורי העתים, א [עורך].
תקפ"א: 'על מחברת בכורי העתים', בכורי העתים א, בראש הכרך.
תקצ"ה: קורא הרורות, וארשה.

הלוי, יהודה

תקנ"ה: הכוזרי, מהדורת סאטאנוב, ברלין.

ויזל, נפתלי הירץ

תקמ"ב: דברי שלום ואמת א, ברלין.

וולפסון, אהרון

תקנ"ד-תקנ"ז: 'שיחה בארץ החיים', המאסף ז.

ורסס, שמואל

- תשנ"ח: 'המתחים הבין-לשוניים בכתב-העת המשכילי המאסף וסביביו', דפים למחקר בספרות
11, 29-70.
תשס"א: 'הקיצה עמי': ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, ירושלים.

[ייטלש, ברוך] פנחס חנניה ארגוזי די סילוא, ס"ט

תקנ"ה: 'קברות התאוה', ספר האורב, סאלאניקי [?].

כ"ן, בן-ציון

תשי"ט: רבנות, חסידות, השכלה ב, תל-אביב.

לחובר, פ'

- תרפ"ח: תולדות הספרות העברית החדשה א, תל-אביב.
תשכ"ו: 'שלום הכהן', ראשונים ואחרונים, תל-אביב (מהדורה ראשונה: תרצ"ד), 20-38.
נדפס תחילה בהתקופה ז (ניסן-סיון תר"ף; מהד' ד', תרצ"ד), 443-458.

לטריס, מאיר הלוי

תרכ"ב: המאסף לשנת התקמ"ד, מהדורה ב, וינה [מהדור].

תר"ו: 'מכתב להזכיר', בכורי העתים החדשים, ע"ד.

1868: ספר מכתבי עברית, וינה.

1869: זכרון בספר, וינה.

1869: 'מכתב להזכיר', עמל ותרצה, לבוב.

לסינג, גוטהולד אפריים

תשכ"ז: חינוך המין האנושי, ירושלים (כולל גם תרגום לעברית מאת יצחק קליין).

מאהלר, רפאל

1954: דברי ימי ישראל דורות אחרונים א, ספר שני, מרחביה.

מורפורגו, אליהו

תקמ"ד: 'בשורת ספרים חדשים', המאסף א, ל"א.

מנדלסון [פרנקפורטר], משה

תרל"ב: פני תבל, אמשטרדם.

נחל הבשור

תקמ"ד: כרוך בראש המאסף א.

נחמן בר"ש בר"א

תקנ"ו: עין משפט, ברלין.

פאהן, ראובן

תרצ"ז: כתבי ראובן פאהן ב, 'פרקי השכלה', סטניסלבוב.

פירשטנטהל, רפאל

1829: המאסף לשנת תקפ"ט, ברסלוי.

פלאי, משה

תשמ"ח: במאבקי תמורה: עיונים בהשכלה העברית בגרמניה בשלהי המאה הי"ח, תל-אביב.

תשס"א: דור המאספים בשחר ההשכלה: תרומתם של סופרי המאסף, כתבי-העת העברי

הראשון, לקפרות ההשכלה העברית בראשיתה, ישראל.

תשס"א: שער להשכלה: מפתח מוער להמאסף, כתב-העת העברי הראשון (תקמ"ד-תקע"א), ירושלים.

פרידברג, חיים דר
תשי"ב: בית עקר ספרים ב, תל-אביב.

צייטלין, ו'
1891: קרית ספר. ראו: Zeitlin.

צינברג, ישראל
1959: תולדות ספרות ישראל ה, ישראל.

צמריון, צמח
תשמ"ח: 'המאסף', כתב העת המודרני הראשון בעברית, תל-אביב.

קלוזנר, יוסף
תש"ך: היסטוריה של הספרות העברית החדשה א, ירושלים.

קרוכמל, נחמן
תרנ"ד: מורה נבוכי הזמן, ורשה.

ראבידוביץ, שמעון
1971: עיונים במחשבת ישראל ב, ירושלים.

רפאפורט, שלמה יהודה (שי"ר)
תקפ"ח: 'שארית יהודה', בכורי העתים ח.

שאנן, אברהם
1962: הספרות העברית החדשה לזרמיה א, תל-אביב.

שוורץ, משה
תשכ"ז: שפה, מיתוס, אמנות, ירושלים ותל-אביב.

שטיינשניידר, מ'
קטלוגוס I. ראו: Steinschneider.

שפירא, ח"נ

תשכ"ז: תולדות הספרות העברית החדשה, תל-אביב.

Adams, H. P.

1970: *The Life and Writings of Giambattista Vico*, New York.

Bergin, Thomas Goddard and Max Harold Fisch

1984: *The New Science of Giambattista Vico*, Ithaca & London.

Berlin, Isaiah

1976: *Vico and Herder*, New York.

2000: *Three Critics of the Enlightenment*, Princeton.

Besserman, Lawrence

1996: *The Challenge of Periodization*, New York & London.

Blackall, Eric A.

1959: *The Emergence of German as a Literary Language 1700-1775*, Cambridge.

Burke, Peter

1985: *Vico*, Oxford & New York.

Grafton, Anthony

1999: 'Introduction,' in Giambattista Vico, *New Science*, Translated by David Marsh, Penguin Books, London.

Herder, Johann Gottfried

1890: *Vom Geist der Ebräischen Poesie II*, Gotha.

1909: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, *Herders Sämmtliche Werke* XIV, hr. v. Bernhard Suphan, Berlin.

Lessing, Gotthold Ephraim

1785: *Dir Erziehung des Menschengeschlechts*, Berlin.

Lin, Josef

1928: *Die hebräische Presse*, Berlin.

Machiavelli, Niccolò

1965: *Machiavelli: the Chief Works and Others*, Trans. by Allan Gilbert, vol. I, vol. III, Durham, N.C.

1996: *Discourses on Livy*, Trans. by Harvey C. Mansfield and Nathan Tarcov, Chicago & London.

Matthias, Theodor

18??: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, Herders Werke IV*, ed., Leipzig & Wien.

Olender, Maurice

1992: *The Language of Paradise*, Cambridge.

Ritchie, J. M.

1967: *Periods in German Literature*, Great Britain.

Röll, Walter

1985: 'The Kassel "Ha-Meassef" of 1799 [:] An Unknown Contribution to the Haskalah,' *The Jewish Response to German Culture*, Jehuda Reinhartz, ed., Hanover & London.

Moïse, Schwab

1914-1923: *Répertoire des Articles*, Paris.

Stahl, E.L. & W.E. Yuill

1970: *German Literature of the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, New York.

Steinschneider, M.

1931: *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana I*, Facsimile ed. 1852-1860, Berlin; Hildesheim, 1964.

Tsamriyon, Tsemach M.

1976: *Die hebräische Presse in Europa I*, Haifa.

Zeitlin, William

1891: *Bibliotheca Hebraica*, Leipzig.

Zunz, L.

1847: 'Sterbetage,' *Kalendar und Jahrbuch für Israeliten* , VI, S. 93.